Ivan Peresvetov: publicist eller renässansfilosof?

En granskning av den sovjetiska historieforskningen om en politisk skriftställare i Moskva på 1500-talet

Lunds universitet
Språk- och litteraturcentrum
Handledare: Johanna Lindbladh
10 juni 2021

Kandidatuppsats i ryska
Vladimir Pražić
RYSK03

Sammanfattning

Denna studie syftar till att ge en historiografisk granskning av den sovjetiska forskningen om Ivan Peresvetov, en moskovitisk politisk skriftställare på 1500-talet. Peresvetovs verk kännetecknas av till synes sekulära föreställningar, något som motiverade jämförelser av honom med samtida europeiska renässanstänkare i den sovjetiska historieforskningen från 1950-talet. Legitimiteten i sådana jämförelser bestrids av senare historiker, vilka menar att detta är att förstora Peresvetovs betydelse som tänkare. I denna studie tillämpas en argumentations- och diskursanalys för att granska de sovjetiska uttalandena om Ivan Peresvetovs betydelse. Synen på ett verk av Ivan Peresvetov – ”Berättelsen om Mehmet sultan” – beaktas i synnerhet, då denna berättelse kan ha använts för att förstora denne skriftställares betydelse. Av intresse är att bestämma om den moderna historieforskningens koncentrering på detta verk är vetenskapligt berättigad, eller om den är ett arv från tendentiös historieforskning på sovjetisk tid. Denna studie finner underminerande tendenser i den sovjetiska historieskrivningen sett till bedömningen av Ivan Peresvetovs betydelse som tänkare, men finner inte indikationer på att fokuseringen på ”Berättelsen om Mehmet sultan” skulle vara ett vetenskapligt illegitimt arv från sovjettidens historieskrivning.

Abstract

The present study aims to give a critical revision of the Soviet historiography on Ivan Peresvetov, a 16th-century Muscovite political writer. The works of Ivan Peresvetov are characterized by ostensibly secular ideas, a circumstance that motivated comparisons of him with contemporary European Renaissance thinkers in the Soviet historiography of the 1950s. The legitimacy of such comparisons has been contested by subsequent historians, who mean that they are an aggrandizement of Peresvetov’s influence as a thinker. In this study, an analysis of argumentation and discourse is applied in order to revise the Soviet statements about Ivan Peresvetov’s influence. The view on one of Peresvetov’s works – the ‘Tale of Sultan Mehmed’ – is examined in particular, as this tale may have been used to aggrandize the importance of this writer. It is of interest to determine whether the concentration on this work in contemporary historical inquiry is scientifically justifiable, or if this is a legacy of the tendentious Soviet study of history. This study finds compromising tendencies in the Soviet historiography regarding the determination of Ivan Peresvetov’s influence as a thinker, but does not find indications that the focusing on the ‘Tale of Sultan Mehmed’ would be a scientifically illegitimate heritage from the historiography from Soviet times.

Аннотация

Цель данного исследования – предоставить пересмотр советской науки в отношении Ивана Пересветова, московского политического публициста XVI века. Сочинения Пересветова характеризуются видимо светскими представлениями, что мотивировало сравнение его с современными европейскими политическими мыслителями эпохи Возрождения в советской историографии 1950-х годов. Легитимность подобных сравнений оспаривается последующими историками, считающими это увеличением влиятельности Пересветова как мыслителя. В этом исследовании применяется аргументационный и дискурсивный анализ для того, чтобы пересмотреть советские высказывания о значимости Ивана Пересветова. Отношение к одному из сочинений Пересветова – «Сказание о Магмете-салтане» – рассматривается в особенности, так как эта повесть могла быть использована для того, чтобы преувеличить значимость этого публициста. Особенный интерес представляет задача определить, является ли сосредоточение современной исторической науки на этом произведении научно обоснованным, или это есть наследство тенденциозного советского изучения истории. Данное исследование находит дискредитирующие тенденции в советской историографии относительно определения значимости Ивана Пересветова в качестве мыслителя, но не находит указаний на то, что сосредоточение на «Сказании о Магмете-салтане» является научно нелегитимным наследием историографии советских времен.

Anmärkning 1: Om translitterationen av ryska ord

Translitterationen av ryska ord som används i denna uppsats är den svenska vetenskapliga translitterationen. Denna translitteration skiljer sig från den som används i de flesta svenska skrifter i det att den har till syfte att otvetydigt reflektera den ryska stavningen. Detta erfordrar användningen av en del diakritiska och interpunktuella tecken. Följaktligen translittereras t.ex. efternamnen Лихачёв och Черняев som *Lichačëv* respektive *Černjaev*, i stället för *Lichatjov* och *Tjernjajev*, som de hade translittererats enligt det vanligare sättet. På vissa ställen finns referenser till förrevolutionära ryska publikationer och därvid translittereras den originella ortografin (också enligt den svenska vetenskapliga translitterationen).

För konsekvens används den svenska vetenskapliga translitterationen i såväl den löpande texten som i referenslistan. Anledningen för detta är för precision i allmänhet och för att göra det lättare att leta upp referenslitteraturen i synnerhet, då svenska forskningsbibliotek använder denna translitteration för katalogisering (vilket därmed även gäller den nationella samkatalogen LIBRIS i det fall posterna i den är från vetenskapliga bibliotek).

Från denna regel avvikes enbart i de fall det handlar om välkända ryska namn eller begrepp som har en etablerad stavning i svenska texter och då dessa inte relaterar till direkta källhänvisningar. Detta gäller t.ex. orden *Zjdanovism* och *Chrusjtjov*.

Anmärkning 2: Om översättningar av citat

Samtliga översättningar av direkta citat från ryska har gjorts av författaren till uppsatsen, om inget annat är angivet; i det fåtal fall det rör sig om återgivningar av andra författares översättningar görs detta klart för läsaren. Samtliga direkta citat från ryska i denna uppsats återges både på originalspråk och i översättning. Detta är så att läsaren ska kunna granska översättningarna och i förlängningen självständigt kunna bilda sig en uppfattning om studiens riktighet.

Anmärkning 3: Om användningen av orden ”publicist”, ”publicistisk” och ”publicistik”

I denna uppsats används på åtskilliga ställen orden ”publicist” och ”publicistisk” för att beskriva Ivan Peresvetov och hans skriftställarskap. Jag har valt att använda dessa ord som översättningar till de ryska orden *publicist*, *publicističeskij* och *publicistiska*, vilka används flitigt i den tidigare, rysk-språkiga historieskrivningen om Ivan Peresvetov. Liksom på svenska kan orden på ryska avse antingen *allmänt sakligt skriftställarskap i mindre skala* eller också mer specifikt *journalistik*. I denna uppsats används orden i det tidigare hänseendet (dvs. utan omedelbar konnotation till journalistik).

Innehållsförteckning

1. Inledning 2
    1.1 Bakgrund 2
        1.1.1 Historisk överblick 2
        1.1.2 Om Ivan Peresvetov och hans författarskap 3
    1.2 Om Ivan Peresvetov i den sovjetiska historieskrivningen och problemformulering 5
    1.3 Syfte 8
    1.4 Frågeställning 9
    1.5 Material 9
        1.5.1 Textologisk överblick 9
        1.5.2 Primärt och sekundärt material för undersökningen 10
    1.6 Metod och avgränsningar 11
    1.7 Forskningsläge 12
2. Teori 15
    2.1 Officiell ideologi i sovjetisk vetenskap 15
    2.2 Den historiska materialismen i sovjetisk historieskrivning 18
    2.3 Humanismen: västerländsk och rysk idéhistoria på 1500-talet 19
3. Analys 21
    3.1 Den uttryckta synen på Ivan Peresvetov och hans verk 21
    3.2 Efterföljande av det officiella narrativet 24
    3.3. Synen på västerländskt inflytande på Peresvetovs idéer 28
    3.4 Den dialektiska materialismen i bedömningen av Peresvetov som tänkare 30
    3.3 Om ”Berättelsen om Mehmet-sultan” i den sovjetiska historieskrivningen 34
4. Resultat 37
5. Diskussion 38
6. Slutsats 42
Referenser 43

1. Inledning

1.1 Bakgrund

1.1.1 Historisk överblick

År 1480 blev Moskva slutligen helt frigjort från det mongoliska oket[1]. Sedan den Gyllene hordens expansion på 1200-talet hade de rusiska furstarna varit undersåtar till mongoliska och tatariska överhuvuden. I populär historieskrivning låts ofta den ryska segern över den Gyllene horden i det legendariska slaget vid Kulikovofältet år 1380 symbolisera början på slutet för det mongol-tatariska väldet i Ryssland, liksom början på Moskvas dominanta ställning i de *ryska landen* – den gamla kievrusiska domänen[2].

Under det mongol-tatariska väldet intog Storfurstendömet Moskva en förmånlig position. Dess geografiska belägenhet gjorde att det inte var lika utsatt för tatariska räder som andra städer och den moskovitiske storfurstens ställning som skatteinsamlare åt den turko-mongoliske khanen innebar större intäkter. Från att ha varit en obetydlig handelsutpost i furstendömet Vladimir-Suzdal vid tidpunkten för den Gyllene hordens intåg utvecklades Moskva därigenom så småningom till ett kulturellt och politiskt maktcentrum. Efter underkuvandet av rivalstaterna Novgorod och Tver under 1400-talets andra hälft och den Gyllene hordens slutgiltiga tillbakadragande år 1480 blev de ryska landen – så när som på deras allra västligaste delar: Kiev, Galizien och Volynien – slutligen samlade under en hegemon: den moskovitiske storfursten.

Samlandet av de ryska landen var en del av den maktkonsolideringsprocess som den moskovitiske storfursten Ivan III (den store) påbörjade i slutet av 1400-talet och vars efterföljare skulle fortsätta. Inte minst gjordes detta av hans sonson Ivan IV (den förskräcklige), som år 1547 officiellt antog titeln *tsar* (kejsare) och under vars ledning furstendömet Moskva blev till det Ryska tsardömet. Perioden däremellan – från slutet av 1400-talet till och med Ivan den förskräckliges regeringstid – är en viktig tid inte minst i den ryska idéhistorien. På grund av den historiska utvecklingen och i synnerhet i och med den traumatiska händelsen av den ortodoxa kristendomens centrums – Konstantinopel och det Bysantinska rikets – erövring respektive förintelse av de muslimska osmanerna hade Moskva börjat ses som den rätta trons sista högborg och Bysans rättmätiga efterträdare. Detta var tiden för början på Moskvas

[1] Benämning på perioden av turko-mongolisk överhöghet i Rus under Mongolväldet och den Gyllene horden (ca 1240–1480). (NE)
[2] Territoriellt i huvudsak motsvarad av delar av dagens Ryssland, Belarus och Ukraina. (NE)

uppsving och expansion, dvs. den stadsbildning som så småningom skulle komma att bli till den moderna tidens Ryska imperium, Sovjetunionen och i slutändan dagens Ryssland.

Som en del av samhällsutvecklingen under perioden för Moskvas process av maktkonsolidering börjar en allt större politiskt skriftställarskap växa fram i Ryssland. Det finns åtskilliga petitioner, offentliga brev och andra politiska texter från den här tiden som kan ses delar av en och samma publicistiska rörelse (Lichačëv, i Zimin, red., 1956, s. 28–56). Detta mer intensiva skriftställeri uppträdde till följd av att frågor om den nya, samlade ryska statsbildningens politiska organisering blev mer aktuella. På grund av den intensifierade publicistiska verksamheten finns det ett ansenligt antal skriftliga dokument med politiskt innehåll från denna tid som vittnar om en samhällelig diskurs om statsbyggande, i vilken huvudsakligen feodala adelsmän (*bojare*, dvs. bojarer) och hovtjänstemän (*dvorjane*) figurerade som debatterande skrivställare. En av de i historieskrivningen uppmärksammade skriftställarna från den här tiden är en viss Ivan Peresvetov, som levde kring mitten av 1500-talet och som författade rådgivningslitteratur till den dåvarande monarken Ivan IV.

1.1.2 Om Ivan Peresvetov och hans författarskap

I historieskrivningen har det rått kontrovers om Ivan Peresvetovs faktiska existens, men denna är sedan början av 1900-talet generellt accepterad (de Madariaga, 2005, s. 88; för mer om forskningsläget i relation Peresvetov, se avsnitt 1.6). Ivan Peresvetov var verksam som skriftställare i Moskva under Ivan IV:s tid som regent, kring tiden för det officiella grundandet av det Ryska tsardömet år 1547. Han tillskrivs författarskap till ett antal petitioner och berättelser med en tydlig samtida politisk innebörd, som var riktade till Ivan IV. De flesta av Ivan Peresvetovs verk dateras till slutet av 1540-talet (Ržiga, 1908, s. 12–19) och torde ha presenterats för Ivan IV år 1549, vilket hade möjliggjorts av tsarens instiftande av *čelobitnaja izba* samma år – en myndighet som skulle tjäna till att motta petitioner för att möjliggöra Ivan IV:s löfte att skydda det enkla folkets rättigheter mot bojarerna (de Madariaga, 2005, s. 78).

Uppgifterna om Peresvetovs liv är knapphändiga och grundar sig på de autobiografiska utsagor som återfinns i vissa av de texter till vilka Peresvetov tillskrivs författarskap. Han levde kring mitten av 1500-talet. Till ursprunget var han en rysk lågadelsman från Litauen, som innan han anlände till Ryssland hade varit yrkesmilitär i olika europeiska regenters tjänst (Gruber, 2015; de Madariaga, 2005, s. 88). Han skall ha kommit till Moskva i slutet av 1530-talet för att tjäna som militär åt storfursten (Gruber, 2015). Kort efter hans ankomst skall Peresvetovs

bojariske beskyddare ha dött, till följd av vilket han skall ha tillbringat resten av sitt liv i relativ fattigdom (de Madariaga, 2005, s. 88).

De verk till vilka Peresvetov tillskrivs författarskap var ämnade som politisk rådgivningslitteratur till Ivan IV. De består i ett antal berättelser (*povesti*, *skazanija*) och två rättframma petitioner (*čelobitnye*). Originaltexterna finns inte kvar, utan verken är manifesterade i ett antal senare antologiska avskrifter. Avskrifterna skiljer sig åt sett till de förändringar som har införts av kopiatorer, tidpunkterna för deras respektive sammanställning, samt avseende hur inkluderande de är och i vilken ordning Peresvetovs texter återges i dem. Utöver detta råder viss oenighet om indelningen av texterna i olika berättelser. För en mer noggrann textologisk överblick, se avsnitt 1.5.2. I texterna förespråkar Peresvetov mer eller mindre rättframt politiska och militära reformer i riktning mot absolutism och centralisering. Det genomgående budskapet är att bojarernas inflytande är söndrande för staten och att regenten borde begränsa deras privilegier samt konsolidera sin makt. Däri ingick att tsaren borde inrätta en professionell här av blandad härkomst och inte förlita sig på sina adelsmän och deras trupper.

Detta Peresvetovs budskap framförs på olika sätt. I petitionerna uttrycks budskapet oförhöljt och rättframt. I de andra texterna tillgriper Peresvetov olika berättartekniker, i synnerhet allegorier. I hans författarskap återfinns bland annat en återkommande allegori om rättfärdigt ledarskap, i vilken sultan Mehmet – erövraren av Konstantinopel – framhålls som ett föredöme för Ivan IV. I allegorin skiljer Peresvetov på rättrådighet (handlande efter *pravda*) och rättrogenhet (*vera*) hos en regent, genom att framhålla den otrogne Mehmet som en god ledare framför det ortodoxa Bysans kejsare. Denna glorifiering av en muslimsk ledare och den kätterska motsättningen mellan rättrogenhet och rättrådighet är originell i den ryska idéhistorien från den här tiden, varför denna allegori har blivit den del av Peresvetovs författarskap som otvivelaktigt har fått mest uppmärksamhet historieskrivningen (se Philipp, 1935, s. 92; de Madariaga, 2005, s. 88; Haplerin, 2019, s. 119). I synnerhet en av Peresvetovs berättelser – ”Berättelsen om Mehmet-sultan” (*Skazanie o Magmete-saltane*) – har stått i fokus för senare historieforskning (se de Madariaga, 2005, s. 88; Halperin, 2019, s. 119; Černjaev, 2019, 16:41).

1.2 Om Ivan Peresvetov i den sovjetiska historieskrivningen och problemformulering

Som ett originellt inlägg i den samhälleliga diskursen under en kritisk period i den ryska idéhistorien har Peresvetovs verk och deras betydelse varit ett föremål för intresse i den ryska och sovjetiska historieforskningen. Det fokuserade studiet av Peresvetovs texter har sin början i Vjačeslav Ržigas avhandling *I. S. Peresvětov: publicist XVI věka* från 1908 (Philipp, 1935, förord; Zimin, red., 1956, s. 4–7, s. 78). De ogensägligt mest utförliga studierna av Peresvetov och hans verk hittills är emellertid från sovjetisk tid och utgörs av två böcker under redaktion av den sovjetiske medeltidsforskaren Aleksandr Zimin. Zimins avhandling om Peresvetov från 1956 inbegrep en mer grundlig undersökning och kompilation av hans författarskap jämfört med föregångaren Ržigas publikation från 1908. År 1958 utgavs publikationen *I.S. Peresvetov i ego sovremenniki*, också under redaktion av Zimin, vilken är den andra av de två mest tongivande sovjetiska publikationerna om Ivan Peresvetov.

Den syn på Peresvetov som presenteras i de tongivande publikationerna under redaktion av Zimin är emellertid inte obestridd. Den brittiska Rysslandshistorikern Isabel de Madariaga invänder i sin bok *Ivan the Terrible: First Tsar of Russia* (2005) mot synen på Peresvetov och hans betydelse såsom presenterad i de två sovjetiska publikationerna. I anslutning till ett resonemang om etableringen av streltsergardet[3], som genomfördes av Ivan IV år 1550 och vars inrättande går väl i linje med de militära reformer som Peresvetov förespråkade i sin rådgivningslitteratur, skriver de Madariaga:

> Contemporaries and many military specialists have speculated on whether the new formations[4] were borrowed from the Ottomans through the writings of a certain Ivan Semonovich Peresvetov, which may perhaps have been known to Ivan IV. For a long time Peresvetov's very existence was in doubt and he was thought to be an assumed name or a collective personality. Not until the beginning of the twentieth century was his existence actually established. In the 1950s he was unfortunately treated as one of the powerful humanist thinkers of sixteenth-century Europe, comparable to Machiavelli or Bodin. A revision of his human and intellectual qualities has not yet been undertaken, nor is it certain that all his alleged writings can be attributed to him; thus his influence still needs to be questioned.
>
> de Madariaga, 2005, s. 88

[3] Halvprofessionellt infanterigarde i vilket soldaterna inte behövde vara av feodaladlig härkomst. (NE)
[4] Med syftning på dito.

de Madariaga kritiserar Zimin – och möjligen även de andra sovjetiska historikerna som var medförfattare till dennes två publikationer – för att dessa skall ha behandlat Peresvetov som en av 1500-talets stora europeiska humanistiska tänkare, jämförbar med Niccolò Machiavelli eller Jean Bodin. Detta är enligt de Madariaga att överskatta Peresvetovs betydelse, då hon påstår att jämförelsen av Peresvetov med Machiavelli eller Bodin är oberättigad. Hon efterlyser en revision av Peresvetovs personliga och intellektuella kvaliteter samt av hans författarskaps äkthet, i syfte att bättre förstå Peresvetovs inflytande, som i nuläget behöver ifrågasättas på grund av ofullkomligheter i forskningen på dessa områden.

de Madariagas kritik bjuder in till (1) en kritisk granskning av de sovjetiska studierna i fråga om bedömningen av Peresvetovs personliga egenskaper och intellektuella förmåga, som enligt de Madariaga är skev, och (2) en forskning i frågan om Peresvetovs faktiskt är författare till alla de verk som tillskrivs honom. Föreliggande studie ägnas åt att kritiskt granska de sovjetiska studierna, medan den senare frågan inte följs upp i denna uppsats. Vad gäller den kritiska undersökningen av de sovjetiska studierna om Peresvetov är det viktigt att i en sådan granskning även beakta de sovjetiska studiernas akademiska arv, då dessa är de mest omfattande och mest frekvent citerade inom studiet av Ivan Peresvetov och hans verk.

I dag är otvivelaktigt den mest uppmärksammade delen av Peresvetovs verk en text som har kallats ”Berättelsen om Mehmet-sultan” (se de Madariaga, 2005, s. 88; Halperin, 2019, s. 119; Černjaev, 2019, 16:41). I denna berättelse uttrycks Peresvetovs till synes sekulära föreställning om vikten av pragmatism framför gudsfruktan hos en furste, vilken därmed kan ha tjänat som motivation för sovjettidens behandlande av Peresvetov som en av Europas stora humanistiska tänkare på 1500-talet. Huruvida denna berättelse medvetet har använts på detta sätt i den sovjetiska historieskrivningen och huruvida den samtida historieforskningens fokusering på denna berättelse är ett arv från ett tendentiöst historiebruk på sovjettiden är oklart.

Hos Ržiga, i egenskap av företrädare för det förrevolutionära studiet av Ivan Peresvetov och hans verk, syns inte samma fokus på ”Berättelsen om Mehmet-sultan”. Ržiga fäster mest uppmärksamhet på en del av Peresvetovs texter som kallas ”Vojvod Peters tal” (*Reči Petra voevody*), som ingår i den större av hans två petitioner. I den delen använder Peresvetov den moldaviske vojvod Peter, hos vilken Peresvetov skall ha tjänat som yrkessoldat före sin ankomst till Ryssland, som språkrör i sin rådgivning till tsaren. I det som Peresvetov hävdar är Peters ord refererar den moldaviske vojvoden på ett allegoriskt sätt till samma händelser som detta görs på i ”Berättelsen om Mehmet-sultan” och några andra av Peresvetovs texter som tjänar som inledning till denna (se avsnitt 1.5.2 för en noggrannare textologisk överblick).

Ržiga bedömer ”Vojvod Peters tal” som den kronologiskt senaste och innehållsmässigt mest ”fulländade” (*soveršennyj*) framställningen av Peresvetovs politiska idéer (1908, s. 19). Att Peresvetov tidigare hade ägnat separata berättelser åt exemplen med Mehmet-sultan och Konstantin XI har enligt Ržiga sannolikt inget att göra med en önskan hos författaren att uttrycka sig på något konstnärligt sätt, utan är bara ett tecken på att Peresvetov då ännu inte förmådde tala lika rättframt som i sin stora petition. Ržiga skriver:

> Рѣчи Петра и 1-ая челобитная являются, несомнѣнно, болѣе совершенными публицистическими произведеніями, такъ какъ въ нихъ авторъ переходитъ къ прямому обличенію недостатковъ русскаго царства. Естественно предположить, что публицистическая дѣятельность Пересвѣтова выразилась сначала въ менѣе совершенныхъ, менѣе ясныхъ формахъ, какъ отдѣльныя сказанія о царѣ Константинѣ и Магметѣ-салтанѣ, а затѣмъ уже перешла къ открытому обличенію. Послѣ первой челобитной, гдѣ устами воеводы Петра и мудрыхъ докторовъ и философовъ на ряду съ прямыми поученіями и обличеніями использована была и поучительность примѣровъ Магмета-салтана и царя Константина, – у Пересвѣтова, конечно, едва ли могъ быть какой-нибудь интересъ писать отдѣльныя сказанія, въ которыхъ публицистическая тенденція на половину прикрыта своеобразной литературной формой. Ясно, что отдѣльныя сказанія написаны раньше, когда авторъ еще не рѣшался говорить прямо.
>
> Peters tal och den första petitionen är utan tvekan mer fulländade publicistiska verk, eftersom författaren i dem går över till ett mer öppet avslöjande av det ryska tsardömets brister. Det är naturligt att anta att Peresvetovs publicistiska verksamhet i början kom till uttryck i mindre fulländade och mindre tydliga former som de separata berättelserna om kejsaren Konstantin och Mehmet-sultan, och först sedan gick över till öppet avslöjande. Efter den första petitionen, där vojvod Peter och de visa doktorerna och filosoferna i sina tal, bredvid direkta moralpredikningar och avslöjanden, också använder Mehmet-sultan och kejsaren Konstantin som lärorika exempel kan Peresvetov givetvis knappast ha haft något intresse av att skriva separata berättelser, i vilka den publicistiska tendensen till hälften är dold med en säregen litterär form. Det är klart att de separata berättelserna är skrivna tidigare, när författaren ännu inte förmådde tala rakt.
>
> Ržiga, 1908, s. 18–19

Att Peresvetov använde sig av allegoriska uttryck för sina idéer i ”Berättelsen om Mehmet-sultan” och relaterade texter menar Ržiga *inte* är uttryck för någon konstnärlig ambition, utan snarare tecken på att Peresvetov ännu inte kunde eller ville uttrycka sig så rättframt som han gjorde i sina senare, mer fulländade verk: alla Peresvetovs verk är i grund och botten ”publicistiska” (*publicističeskij*), i bemärkelse av icke-konstnärlig och saklig skriftlig framställning i mindre skala (och inte i bemärkelsen ”journalistisk”, som detta ord annars också kan ha).

I ljuset av Ržigas tolkning aktualiseras därför även frågan huruvida samtidens fokus på ”Berättelsen om Mehmet-sultan” har sina rötter i ett tendentiöst historiebruk i Sovjetunionen på 1950-talet, då de två mest omfattande studierna som finns om Ivan Peresvetov blev publicerade. Vid en sådan kritisk granskning av den sovjetiska historieskrivningen som de Madariaga inbjuder till bör därmed uttalanden om ”Berättelsen om Mehmet-sultan” beaktas i synnerhet.

1.3 Syfte

Denna uppsats syftar till att bidra till en bättre förståelse av Ivan Peresvetov och betydelsen av hans verk genom att erbjuda en kritisk undersökning av de tongivande sovjetiska studierna om Peresvetov och deras akademiska arv.

I denna uppgift utgår undersökningen ifrån den kritik som de Madariaga (2005) har framfört mot synen på Peresvetov och hans författarskap i den sovjetiska historieskrivningen och den vidare forskning som hon har efterlyst, med hänsyn till de uppmärksammade bristerna i det nuvarande kunskapsläget om Peresvetov (se avsnitt 1.2). de Madariagas kritik går ut på att de sovjetiska historikerna förstorade Peresvetovs betydelse som politisk tänkare, vilket syns i deras oberättigade jämförelse av Peresvetov med samtida stora europeiska humanister såsom Machiavelli och Bodin och vilket erfordrar en revidering av Peresvetovs personliga och intellektuella kvaliteter. (Utöver detta efterlyser de Madariaga en undersökning om äktheten i Peresvetovs författarskap till alla texter som tillskrivs honom, men denna fråga besvaras som nämnt inte i föreliggande uppsats.)

I enlighet därmed skall en del av denna uppsats ägnas åt en analys och bedömning av de tendenser i den sovjetiska historieskrivningen som kan ha lett till en överskattning eller förstoring av Peresvetovs betydelse som tänkare. Då de sovjetiska publikationerna som de Madariaga refererar till än i dag är de mest omfattande och oftast citerade studierna om Ivan Peresvetov och dennes verk är det viktigt att vid en kritisk granskning av dem även ta hänsyn till om det vetenskapliga arv som den sovjetiska historieskrivningen lämnade till det efterföljande studiet av Peresvetov också är vilseledande. Ett kännetecken för den nutida forskningen om Peresvetov är att det fokuseras på ett verk i synnerhet, som har kallas ”Berättelsen om Mehmet-sultan”. Ett sådant fokus syns till exempel inte i Ržigas grundläggande studie från 1908, i vilken i stället Peresvetovs stora petition tillmäts störst betydelse. Då denna berättelse innehåller idéer som hade kunnat motivera en jämförelse av Peresvetov med samtida renässanstänkare aktualiseras frågan om huruvida samtidens

fokusering på den också är ett resultat av de tendenser som de Madariaga har uppmärksammat. Med detta i åtanke behöver undersökningen som presenteras i denna uppsats i synnerhet ta hänsyn till om de tendenser som har lett till andra vilseledande slutsatser i den sovjetiska historieskrivningen även kan ha lett till fokuseringen på ”Berättelsen om Mehmet-sultan”, vilken i så fall hade varit ett möjligen vetenskapligt illegitimt arv från sovjettiden.

Ett ytterligare och underordnat syfte med uppsatsen är att ge en samlad överblick över forskningen om Ivan Peresvetov och hans verk *på svenska*, då detta ämne (bortsett från ett kortare omnämnande av Johannes Salminen i *Svenska Dagbladet* från 2005) hittills inte verkar ha behandlats på svenska.

1.4 Frågeställning

Den fråga som undersökningen ska producera ett svar på och som följer av uppsatsens syfte består av två led, och kan uttryckas på följande sätt: (1) på *vilket sätt* och *varför* överskattades i den sovjetiska historieskrivningen Peresvetovs betydelse som tänkare i samband med jämförelserna av honom med inflytelserika europeiska humanistiska tänkare, och (2) fokuseras det i den sovjetiska historieskrivningen på Peresvetovs ”Berättelse om Mehmet-sultan” (*Skazanie o Magmete-saltane*) i syfte att förstora Peresvetovs betydelse?

1.5 Material

1.5.1 Primärt och sekundärt material för analysen

Material för den primära textanalysen är de två mest inflytelserika sovjetiska historievetenskapliga publikationerna om Ivan Peresvetov och hans verk. Den första av dem – *Sočinenija I. Peresvetova* (1956), under redaktion av Zimin, som är en utgåva av Peresvetovs samlade verk tillsammans med en generell studie av dessa – utgör material för analys i sin helhet. I den andra publikationen – *Ivan Peresvetov i ego sovremenniki* (1958), också under redaktion av Zimin, som är den mest omfattande och grundliga sovjetiska publikationen om Ivan Peresvetov och hans verk i kontext av sin samtid – analyseras enbart två avsnitt som vid en översiktlig läsning har bedömts vara mest relevanta för frågeställningen, vilken är inriktad på bedömningen av Peresvetovs som tänkare *i jämförelse* med samtida europeiska humanisttänkare. Dessa avsnitt är (A) del 2, kapitel 4, avsnitt 8 (s. 392–405), om Ivan Peresvetov och den reforminriktat-humanistiska rörelsen i mitten av 1500-talet (*Ivan Peresvetov i reformacionno-gumanističeskoe dviženie serediny XVI v.*), samt (B) del 2, kapitel

5, avsnitt 3 (s. 433–440), om Peresvetov i relation till absolutismens ideologer i Europa på samma tid (*I. S. Peresvetov i evropejskie ideologi sil'noj monarchičeskoj vlasti XVI v.*).

Sekundärt material för analysen är sådant som möjliggör betraktelse av fynden i den primära analysen av de sovjetiska historievetenskapliga verken i en diskursiv kontext. Detta material utgörs av de källor som presenteras i kapitlen 1, Inledning (avsnitt 1.1–1.3 och 1.6), samt 2, Teori. För de delar av det primära och sekundära materialet som utgörs av medeltida källtexter – Peresvetovs och Nestor-Iskanders berättelser – har studien använt nyare utgåvor av dem: (1) Zimin (red., 1956): *Sočinenija I. Peresvetova*, i fallet med Ivan Peresvetovs texter, respektive (2) Hanak och Philippides (red., 1998): *The Tale of Constantinople by Nestor Iskander, Translated and Annotated by Walter K. Hanak and Marios Philippides*, för Nestor-Iskanders berättelse om Konstantinopels fall. Utgåvan av Peresvetovs texter grundar sig på en avskrift som kallas Museiavskriften – se avsnitt 1.5.2 för en utförligare redogörelse. Utgåvan av Nestor-Iskanders berättelse baseras på den avskrift som återfinns i manuskript nr 773 från Trefaldighetens-Sergius lavra.

1.5.2 Textologisk överblick

Verken till vilka Peresvetov tillskrivs författarskap finns inte kvar som original, utan är manifesterade som avskrifter (*spiski*) av ett antal senare textrevideringar (*izvody*). De äldsta existerande avskrifterna dateras till 1630-talet (Zimin, 1956, s. 78–120). Avskrifterna är olika sinsemellan, sett till vilka senare ändringar och innovationer de innehåller, samt till hur inkluderande de är. Det finns kompletta avskrifter, som innehåller alla verk som tillskrivs Peresvetov, och inkompletta avskrifter, som innehåller vissa, men inte andra. Baserat på dessa skillnader kan antaganden om deras försvunna förlagor och dessas inbördes förhållanden göras (se Figur 1 på nästa sida för en översiktlig visualisering av detta). Förlagorna till de befintliga dokumenten finns inte längre. Existerande avskrifter härleds inte direkt till de förmodade originalen för Peresvetovs verk, utan till försvunna original till de olika revideringarna, vilka i sin tur var modifierade kopior av två ursprungliga antologiska redaktioner (*redakcii*) av de försvunna originaltexterna. Det skall ha funnits en komplett redaktion (*Polnaja redakcija*) och en inkomplett redaktion (*Nepolnaja redakcija*). De kompletta avskrifterna härleds ifrån den förra, de inkompletta ifrån den senare.

Till grund för den sovjetiska utgåvan av Peresvetovs verk (Zimin, red., 1956) ligger Museiavskriften (*Muzejnyj spisok*) av Museiredaktionen. Detta val motiverades av två skäl: (1) att denna är en komplett avskrift och (2) att denna är att föredra framför någon av avskrifterna

till Olonetskij-redaktionen eftersom de senare är ytterst defekta, även om Olonetskij-revideringens original innehållsmässigt troligen låg närmre förlagan till den Kompletta redaktionen än vad Museirevideringens original gjorde (Zimin, 1956, s. 79). Museiavskriften dateras till 1630-talet (ibid., s. 81) och är därmed en av de äldsta tillgängliga samlingarna av Peresvetovs verk.

Som källa för Peresvetovs verk använder denna uppsats den text som ligger till grund för den sovjetiska utgåvan, dvs. Museiavskriften, vilken tillhör Museirevideringen, såsom den återges av Zimin, 1956, på sidorna 123–184. Uppdelningen i olika texter inom denna avskrift ur den kompletta redaktionen är gjord av Zimin på basis av de kännetecken som har lämnats i avskriften själv av kopiatorn (eller kopiatorerna) som sammanställde densamma (Zimin, 1956, s. 78–120).

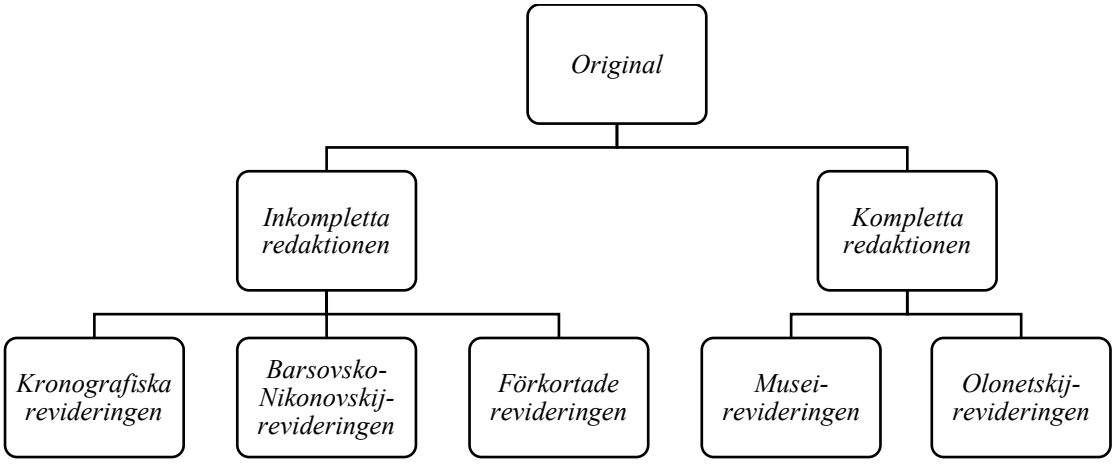

Figur 1. Översiktligt diagram över de ej bevarade förlagorna för befintliga dokument och deras inbördes förhållanden, efter Zimin, 1956, s. 119. De befintliga texterna innehållande Peresvetovs verk tros vara avskrifter av dem i den nedersta raden, vilka i sin tur tros ha varit modifierade kopior av de två första antologiska redaktionerna av de ursprungliga texterna för Peresvetovs verk.

1.6 Metod och avgränsningar

Granskningen av den sovjetiska historielitteraturen görs med hjälp av en analys i två led. I första hand görs en argumentationsanalys av för forskningsfrågan synnerligen relevanta uttalanden i primärlitteraturen, från vilken fynd sedan studeras i deras diskursiva kontext, dvs. den sovjetiska historievetenskapliga diskursen. Vetskap och antaganden om den diskursiva kontexten härleds från tidigare forskning (se avsnitt 1.1–1.3 samt 1.6), samt från den litteratur ifrån vilken teoretiska perspektiv har härletts (se kapitel 2). Studien hoppas på detta sätt att (1) kunna skapa insikt i *vilka* uttalanden om Ivan Peresvetov i egenskap av tänkare och i

förhållande till västeuropeiska humanisttänkare som är felaktiga, vilseledande och/eller saknar trovärdighet, (2) på *vilka sätt* de är felaktiga, vilseledande och/eller saknar trovärdighet, samt (3) bidra till en förståelse om vilka faktorer som kan ha lett till dessa uttalanden. Med hjälp av den kunskap som härleds från denna analys görs sedan försök till att besvara forskningsfrågan.

På detta sätt avgränsar sig undersökningen till att studera trovärdigheten i *den sovjetiska historieskrivningens* jämförelser av Ivan Peresvetov med västeuropeiska humanisttänkare från samma tid, samt de möjliga anledningarna till dessa. I studien görs ingen egen komparativ analys mellan Peresvetovs och samtida stora humanisttänkares författarskap, varför studien i sig inte kan göra några anspråk på definitiva uttalanden om förhållandet dessa skriftställare sinsemellan.

1.6 Forskningsläge

Det fokuserade studiet av Ivan Peresvetov och dennes verk, dvs. studiet som ägnar sig åt detta ämne *i första hand* och inte som del av historisk forskning om något annat i samma tidsperiod, påbörjades av den ryske historikern Vjačeslav Ržiga med avhandlingen *I. S. Peresvětov: publicist XVI věka* från 1908. Denna innehöll en rekapitulation av all tidigare (indirekt) forskning om Peresvetov samt en första samlad utgåva av Peresvetovs samlade verk. Ržiga ska därefter ha återvänt till studiet om Peresvetov och i synnerhet om Peresvetov i relation till västerländsk kultur- och idéhistoria på sin tid i en publikation från 1911 – *I. S. Peresvětov i zapadnaja kul'turno-istoričeskaja sreda* – vilken verkar ha lästs och bemötts i den sovjetiska historieforskningen om Peresvetov (se t.ex. Zimin, red., 1956, s. 6, samt Zimin, red., 1958, s. 440), men som dessvärre inte har kunnat inkluderas i denna undersökning då den inte har funnits på tillgängliga bibliotek eller till salu. I den skall Ržiga enligt Zimins uppgifter (1956, s. 6; 1958, s. 440) ha framhävt betydelsen av Peresvetovs vistelser utomlands (inte minst i Polen) för fostrandet av dennes politiska idéer. I (åtminstone) sin första publikation betraktar Ržiga Peresvetov som publicist *i huvudsak* (*jfr* Ržiga, 1908, s. 49–50) (även sett till hans de av hans verk som tycks ha mer av en litterär karaktär – däribland ”Berättelsen om Mehmet-sultan”; *jfr* Ržiga, 1908, s. 33–34) och omnämner honom i enlighet därmed: Ržiga tillgriper sällan (för att inte säga aldrig) orden ”tänkare” eller ”författare” för att beskriva Ivan Peresvetov.

En liknande förbehållsamhet i relation till de sistnämnda termerna märks också i nästa uppmärksammade bidrag i studiet av Peresvetov och hans verk, vilket gjordes av den tyske historikern Werner Philipp (1935). Philipp fokuserade mest på de juridiska och rättspolitiska

aspekterna av de reformer som Peresvetov föreslog, men uppmärksammade även hur Peresvetovs föreställningar och attityder gentemot osmanerna och sultan Mehmet förhöll sig i sin litterära samtid: i sammanhang av det traumatiska minnet av den ortodoxa kristendomens andliga centrums – Konstantinopels – fall till de otrogna turkarna, som vid denna tid var genomträngande i det ortodoxa Rysslands idévärld (med dess efterföljande eskatologiska föreställningar om världens nära förestående undergång), framstår Peresvetovs tanke om att denna händelse är en naturlig följd av turkarnas politiska rättrådighet och hans syn på sultan Mehmet som en god och rättrådig ledare som synnerligen originella. ”I det ortodoxa Ryssland är Peresvetovs turkofila inställning fullständigt ensam i sitt slag”[5], skriver Philipp (1935, s. 92). Philipp fortsätter med att visa på att även om dylik politisk *turkofili* finns att hitta hos utländska (exempelvis tyska) tänkare från denna tid, så är Peresvetovs föreställningar idéhistoriskt oberoende av dessa och därmed helt enastående i sin kontext.

I modern historieforskning har Isabel de Madariaga (2005) och Charles Halperin (2019) båda ägnat sig studiet av den historiska betydelsen av Peresvetov och hans verk i någon mån, om än ingen av dem specifikt. de Madariaga uttrycker misstro till hur Ivan Peresvetov har presenterats i den sovjetiska historieskrivningen samt efterlyser en revision av denna (vilket har givit föreliggande studie dess existensberättigande). Närmare bestämt påpekar de Madariaga att det behövs en revision av Peresvetovs personliga och intellektuella kvaliteter samt av hans författarskaps äkthet för att hans Peresvetovs inflytande bättre skall kunna förstås. Med det sistnämnda menar de Madariaga i första hand Peresvetovs påstådda inflytande på Ivan IV politiska beslut. Halperin ägnar ett kortare avsnitt åt Peresvetov i boken *Ivan the Terrible: Free to Reward and Free to Punish* (2019, s. 119–120) där han väsentligen instämmer med Philipps bedömning och påpekar hur Peresvetovs syn på Mehmet II som en idealisk ledare sannerligen är unik i sin historiskt-litterära kontext (ibid., s. 119). Halperin bedömer även att sannolikheten är låg att Peresvetov med sin rådgivningslitteratur faktiskt skall ha haft något inflytande i frågan om genomförandet av Ivan IV:s politiska och militära reformer, då dessa vare sig liknade de reformer som Peresvetov föreslog i någon nämnvärd utsträckning eller för den delen grundades på osmanska förlagor. Häri besvarar Halperin delvis de frågor om Peresvetovs inflytande som de Madariaga uttrycker till följd av uppmärksammandet av bristerna i den tillgängliga forskningen om Ivan Peresvetov. Icke desto mindre uttrycker den samtida ryska filosofihistorikern Anatolij Černjaev i en intervju från 2019 en uppfattning att ”det anses att han [Peresvetov] till och med i betydande omfattning avgjorde Ivan den

[5] ”Im orthodoxen Rußland ist Peresvetovs turkophile Einstellung völlig einzigartig.” (Philipp, 1935, s. 92)

förskräckliges politik”[6] (16:23–16:27), vilket talar för att det i Ryssland kanske ännu finns en mer grandios uppfattning om tänkaren Ivan Peresvetov och dennes betydelse i historien.

Vad gäller fokusering på Peresvetovs ”Berättelse om Mehmet-sultan” märks denna hos alla de nämnda moderna historikerna som har ägnat sig åt Peresvetov. Hos de Madariaga och Halperin märks den på det sätt att de i sina referenser hänvisar till de sidor i den sovjetiska utgåvan av Peresvetovs texter från 1956 som inkluderar just denna berättelse. För Černjaev, i sin tur, är det den enda av Peresvetovs berättelser som han omnämner specifikt[7] (2019, 16:41).

[6] ”[С]читается, что он, даже, в значительной степени определил политику Ивана Грозного” (Černjaev, 2019, 16:23–16:27)
[7] ”Повесть о Мехмет-салтане” (*Povest’ o Mechmet-saltane* [*sic*]) (Černjaev, 2019, 16:41)

2. Teori

De teoretiska utgångspunkterna för denna studie är de ansatser som har använts av tidigare vetenskaps- och idéhistoriker för att förklara trender i sovjetisk historievetenskap, samt utvecklingen av rysk idéhistoria på senmedeltiden (dvs. då Ivan Peresvetov var verksam). Kapitlet är uppdelat i tre avsnitt, vilka är indelade efter olika relevanta teoribildningar. De perspektiv dessa erbjuder kommer i analysen bidra till att olika fynd kan placeras i en diskursiv kontext, vilket skall göras i syfte att förklara uppkomsten av eventuella tvivelaktiga argument och misskrediterande tendenser i den sovjetiska historieskrivningen om Ivan Peresvetov.

I första hand utgår undersökningen ifrån teoribildningar om ideologiska tendenser i sovjetisk vetenskap, vilka kan tänkas vara förhärskande även i den sovjetiska historieskrivningen om Ivan Peresvetov. Dessa presenteras i avsnitt 2.1 och 2.2. Som komplement till detta beaktas teoretiska perspektiv på rysk idéhistoria på sen medeltid, så att den sovjetiska historievetenskapens påståenden senare kan kompareras med dessa. Dessa presenteras i avsnitt 2.3.

2.1 Officiell ideologi i sovjetisk vetenskap

Det enda politiska partiet i Sovjetunionen var Sovjetunionens kommunistiska parti. Det besatt all politisk makt. Det kommunistiska partiets marxist-leninistiska ideologi blev därmed statens ideologi, ifrån vilken all statlig verksamhet (dvs. i princip all organiserad samhällsverksamhet i det kommunistiska Sovjetunionen) skulle utgå. Följaktligen gällde detta all vetenskaplig företagsamhet i Sovjetunionen (Persson, 2011, s. 68–73). All sovjetisk forskning skulle utgå ifrån marxism-leninismens världsåskådning. Enligt samma ideologi var detta en självklarhet, då den marxist-leninistiska världsåskådningen ansågs vara den enda som var grundad i objektiv vetenskap. Som en följd därav var skulle den sovjetiska vetenskapen inte bara utgå ifrån marxism-leninismens världsuppfattning, utan också oundvikligen bekräfta densamma (ibid.). Allt tänkande utanför ideologins ramar var därmed kontrafaktiskt och hörde inte hemma i vetenskapen. Detta förhållande blev en förevändning för en konstant ideologisk övervakning av akademisk verksamhet i Sovjetunionen från kommunistpartiets håll: en maktkanal som skulle möjliggöra en strikt sanktionering av användbara narrativ, inte minst i den sovjetiska historieskrivningen (Mazour & Bateman, 1952).

Brott mot det officiella narrativet innebar i regel för vederbörande forskares professionella vetenskapliga verksamhet; den sovjetiske historikern var underkastad partiet och staten på grund av denna ideologiskt motiverade ordning (ibid.). Detta gäller i synnerhet Stalintiden och den period inom den (omedelbart efter andra världskriget och fram till tiden kring Stalins död) då den strikta ideologiska doktrin som har kallats *Zjdanovism* (uppkallad efter politbyrå-medlemmen och partiets ideologi- och kulturansvarige Andrej Zjdanov; även kallad *Zjdanovdoktrinen* och *Zjdanovsjtjina*) var i kraft (Graham, 1987, s. 1–23). Emellertid var det officiella sovjetiska narrativet inte alltid troget den ortodoxa marxismen. Vad som utgjorde kommunistpartiets officiella ideologi – den så kallade *partilinjen* – vid en viss tidpunkt och därmed bestämde det officiella narrativet inom bland annat historieskrivning härleds från olika officiella dokument, såsom kommunistpartiets partiprogram, kommunikéer och obligatoriska läroböcker. Däri märks att statsideologin och dess historiebruk har skiftat över tid. I praktiken var ideologin och den officiella vetenskapen alltså kanaler för pragmatiskt maktutövande för Sovjetunionens högsta ledning. Som Gudrun Persson skriver (2011, s. 68–69): ”Samtidigt visade sig ideologin i all sin doktrinära hårdhet kunna bli ett följsamt redskap i ledarskapets händer: från det tidiga 1920-talets betoning av internationalism och världsrevolution till Josef Stalins nationalistiska fokus på 1930-talet”.

Det ideologiska skifte som åsyftas i Perssons citat var synnerligen betydelsebärande för den sovjetiska historieskrivningen från 1930-talet och fram till Chrusjtjovs politiska reformer under 1950-talets andra hälft (det så kallade ”tövädret” – [*Chruščëvskaja*] *ottepel’*) (Thaden, 2003, samt Avrich, 1960). Skiftet motiverades av inrikes politiska motiv som del av Stalins övergripande konsolidering av statsmaktens kontroll över samhället (Mazour & Bateman, 1952). Det exemplifieras ofta med kommunistpartiets explicita fördömande av den produktive och dittills mycket inflytelserike tidig-sovjetiske historikern Michail Pokrovskij (ibid., samt Graham, 1987, s. 1–23; och Brandenberger, 2006) som sedermera kom att repeteras ganska ordagrant i mycket av den tillåtna historieskrivningen (Mazour & Bateman, 1952) fram till Chrusjtjovs avstalinisering av den sovjetiska akademin och bli ett kännetecken för det officiella historiografiska narrativet under Stalintiden (Thaden, 2003). Skiftet införde något nytt i den sovjetiska tolkningen av marxism-leninismen: ett distinkt nationalistiskt drag, något som hade varit kategoriskt frånvarande i den ursprungliga, internationalistiskt inriktade marxismen och dess tolkning i Lenins skrifter (ibid., samt Mazour & Bateman, 1952; Graham, 1987, s. 1–23; och Persson, 2011, s. 68–73). Den sovjetiska ideologin blev vid denna tid bestämt en annan än den ortodoxa marxismen, även om detta brott inte framställdes som sådant; den resulterande nya ideologin har för distinktions skull kallats *nationalbolsjevism* (Brandenberger, 2002, 183–

196; *obs*. ej att likställa med det numera ej verksamma, ryska extremistiska Nationalbolsjevikiska partiets användning av termen). Den efterföljande Zjdanovismen på 1940- och 1950-talet (som uppkom till följd av den förstärkta ideologiska medvetenhet som hade uppträtt efter slutet av andra världskriget i samband med den rivalitet som då uppstod mellan Sovjetunionen och USA och deras respektive allierade; Graham, 1987, s. 1–23), präglad av en uttalad russocentrism och markant anti-västliga attityder, var egentligen bara en mer intensiv fortsättning på den nationalbolsjevikiska ideologi vars grunder hade anlagts under början på Stalins tid vid makten (Brandenberger, 2002, 196). I den nya ideologin och i synnerhet i Zjdanovismen framhävdes och förstorades Rysslands betydelse i världshistorien – såväl före den stora socialistiska revolutionen år 1917 som efter den – samtidigt som betoning gjordes på den ryska historiska utvecklingens oberoende av utländska influenser (Mazour & Bateman, 1952). Detta gjordes enligt Zjdanov i syfte att motverka de ”motbjudande förtal och attacker mot den sovjetiska kulturen” som den västerländska, ”borgerliga” kulturen gör i syfte att hävda dess överlägsenhet och fördärva sovjetisk konst och vetenskap (ibid.).

Under den hårda ideologiska kontroll som fanns inom den sovjetiska historievetenskapen var alla historiska studier planerade: partilinjen förutbestämde en studies ämne, dess val av källor, vilka fakta den skulle fokusera på samt dess slutsats (ibid.). Således kan det förväntas att de flesta uttalanden i sovjetisk historieskrivning från 1940- och 1950-talen (däribland publikationerna om Ivan Peresvetov) är tydligt präglade av ovan nämnda ideologiska tendenser. Likaså innebär den dåvarande sovjetiska historievetenskapens dogmatism och den undantagslösa kontroll och rigiditet som påtvingades forskningsprocessen att enbart uttalanden som är strikt sakliga eller tekniska till sin natur kan tänkas vara opåverkade av underminerande ideologiska tendenser och över huvud taget generera ny kunskap (ibid., samt Persson, 2011, s. 72).

Den ovan presenterade förförståelsen för den historiografiska diskursen i Sovjetunionen och villkoren för den sovjetiska historieforskningen under 1950-talet är givande för analysen med hänsyn till vilka kännetecken för underminerande ideologiska tendenser som kan återfinnas i den sovjetiska historieskrivningen om Peresvetov. Den prediktion som kan härledas från den ovan framförda teoretiska bakgrunden är att de sovjetiska historievetenskapliga publikationerna om Ivan Peresvetov från 1950-talet troligen är färgade av nationalism och marxism, vilket kan ha avspeglats på uttalandena som har gjorts om Peresvetov som tänkare i europeisk kontext, sannolik i riktning mot förstoring.

2.2 Den historiska materialismen i sovjetisk historieskrivning

Det ideologiskt villkorade perspektiv som påtvingades all vetenskap i Sovjetunionen – i synnerhet 1930-, 1940- och 1950-talen – kallades *dialektisk materialism* (Persson, 2011, s. 69–70; samt Graham, 1987, s. 1–23). Den dialektiska materialismen (eller *diamat* som det kom att förkortas, i likhet med många andra portmonnäord från Sovjettiden) är en vetenskapsfilosofisk inriktning som utvecklades utifrån Karl Marx och Friedrich Engels skrifter (Persson, 2011, s. 69–70). Kännetecknande för den dialektiska materialismen är för det första filosofisk materialism: en uppfattning av alla fenomen som betingade i den *materiella världen* – den enda sanna verkligheten som oberoende av människans observationer och uppfattningar av den (ibid.). För det andra kännetecknas den dialektiska materialismen av en syn på samhällsförändring och samhällelig utveckling som lagbunden, enligt de sätt som Marx och Engels (och sedermera också Lenin) hade beskrivit (vilka i sin tur kan spåras till hegeliansk filosofi; ibid.). Den dialektiska materialismen var en integrerande del av den marxist-leninistiska statsideologin och var ”den teoretiska grunden för kommunistpartiets politik”, som uttryckt av partisekreteraren och sedermera politbyrå-medlemmen Boris Ponomarjov år 1958 (efter Persson, 2011, s. 70).

Som nämnt var den politiska ledningens förhållningssätt till den marxist-leninistiska ideologin inte alltid ortodoxt, varför det ideologiska påbud som fanns i akademin ofta bör betraktas som ett realpolitiskt redskap. Den marxistiskt materialistiska världsåskådningen var dock alltid kännetecknande för den sovjetiska ideologin och präglade på så vis sovjetisk samhällsvetenskap i alla tider (ibid., 68–73; Mazour & Bateman, 1953; Graham, 1987, s. 1–23). Därför är denna tendens alltid värd att beakta i sovjetisk vetenskap.

Detta hade viktiga implikationer för historievetenskapen i Sovjetunionen. Den historiefilosofiska aspekten av den dialektiska materialismen kallades mer specifikt för den *historiska materialismen* (på svenska även ”historiematerialism”; *istoričeskij materializm* eller, som portmonnäord: *istmat*) (Persson, 2011, s. 71). Historiematerialismen definierades av Ponomarjov år 1958 som ”marxist-leninistisk vetenskap om de allmängiltiga lagarna för mänsklighetens utveckling, således dialektisk materialism, tillämpad på kunskapen om samhällets liv och dess historia, grundad av K. Marx, F. Engels och utvecklad av V. I. Lenin.” (efter ibid.). Detta ideologiska utgångsläge gjorde att presentationen av verkligheten i den sovjetiska historieskrivningen ofrånkomligen betonar materiella faktorer och deras betydelse för den historiska utvecklingen, då dessa ses som den enda sanna historiska drivkraften.

Således är det att förvänta att det perspektiv på historien som presenteras i de sovjetiska studierna om Ivan Peresvetov skall vara inskränkt till denna historieuppfattning. De slutsatser om Ivan Peresvetov som Zimin och de andra sovjetiska historikerna presenterar i 1950-talets publikationer torde avspegla detta strängt historiematerialistiska perspektiv som var förhärskande i sovjetisk historievetenskap. Den prediktion som hade kunnat härledas härur är att detta dogmatiska vidhållande av det historiematerialistiska synsättet kan ha haft en grundläggande betydelse för att det gjordes obefogade jämförelser av Peresvetov som tänkare med samtida europeiska humanister, då andra mer idealistiska perspektiv på idé- och lärdomshistorien kan ha varit kategoriskt ignorerade av den sovjetiska historieforskningen.

2.3 Humanismen: västerländsk och rysk idéhistoria på 1500-talet

de Madariagas kritik (2005) mot den sovjetiska historieskrivningen om Ivan Peresvetov består i att det i denna skall ha gjorts oberättigade jämförelser mellan denne skriftställare och 1500-talets stora europeiska *humanistiska* tänkare. Sovjetiska historiker skall enligt de Madariaga ha behandlat Ivan Peresvetov som en av de senare. Med detta i åtanke är det behövligt att klargöra vad humanismen var för idéhistorisk trend och på vilka sätt ett medräknande av Peresvetov i denna kan vara problematiskt.

Humanism i kontext av 1500-talets europeiska idéhistoria betecknar ett bildningsprogram i de mänskliga vetenskaperna – *humaniora* – dvs. retorik, poesi, historia, grammatik, moralfilosofi m.m., i kontrast till teologiska studier. Tänkare som var anhängare till detta bildningsprogram och som fortplantade det kallades humanister. Dessa inkluderade Machiavelli och Bodin, två av de politiska tänkare med vilka Ivan Peresvetov utan rätt jämförs i den sovjetiska historieskrivningen, enligt de Madariaga. Humanismen var en hörnsten av renässansen: den omvälvande kulturströmning i Västeuropa vid den här tiden, som kännetecknades av ett återupplivat intresse för antikens (förkristna) filosofi och vetenskap. Det humanistiska bildningsprogrammet bestod nämligen till stor del av detta antikens arv.

I Ryssland var renässansen frånvarande (Bodin, 1993, s. 86–91). Per-Arne Bodin (2005) utmärker två övergripande anledningar till att renässansen inte fick fäste i Ryssland. Den första anledningen har med språk att göra: då renässansen i och med just humanismen byggde på ett återupplivat intresse och studium av antika lärdomar var kunskap i antikens språk – grekiska och latin – oumbärlig för deltagande i denna kulturströmning. I och med det bysantinska missionsarbete som hade förlänat Ryssland ett folkligt liturgiskt språk – kyrkslaviskan – fanns det i den ryska bildningstraditionen inte samma lärdomshistoriska förutsättningar för att

humanismen skulle kunna få fäste även i Ryssland (Bodin, 2005, 23–26; äv. 1993, s. 38–46). Den andra anledningen har att göra med hur de ryska landen kristnades: de bysantiska missionärerna i Ryssland hade avsiktligen försökt minimera transmission av förkristna, antika kulturelement till det nyligen kristnade landet, då detta var hedniskt. Detta avspeglade den officiella kyrkopolitiken i Bysans. Vid tiden för renässansen i Västeuropa var Ryssland i stället påverkat av en östkyrklig teologisk idéströmning som kallas *hesychasmen* (Bodin, 2005, s. 26–27; samt 1993, s. 76–86). Den fördes till Ryssland av grekiska och balkanska munkar som var anhängare av mer konservativa strömningar i den bysantinska teologin. Hesychasmen förde med sig en kontemplativ teologi och en religiös mysticism, vilket – i motsats till den idéhistoriska utvecklingen västerut i Europa vid den här tiden – förstärkte de medeltida idéhistoriska tendenserna i Ryssland (Bodin, 2005, s. 30).

Humanism och renässans är i den latinspråkiga delen av världen (dvs. den del som tillhör den *västeuropeiska* idéhistorien) associerad med sekularisering och födelsen av den *moderna människan* – dvs. synen på människan som förnuftig och förmögen att forma sin egen verklighet och öde, i kontrast till medeltidens gudomliga determinism. Frånvaron av renässansen i den ryska kulturhistorien innebar en frånvaro av denna successiva sekularisering. Den uteblivna skolningen i de humanistiska vetenskaperna resulterade i den ryska kulturhistorien i en syn på människan som var religiös och närmast oberoende av inflytande från den västeuropeisk förnuftstraditionen, i vilken människan sågs som underställd Gud och den gudomliga viljan.

Sammanfattningsvis var renässanshumanismen inte en del av den ryska idéhistorien på Ivan Peresvetovs tid. Som andra har noterat (se avsnitt 1.6) torde Peresvetov inte i någon väsentlig mån ha varit påverkad av den västerländska idéhistorien i sina kärnidéer, varför det kan antas att han också stod utanför renässansens idéströmningar och saknade *humanistisk* bildning. Att Peresvetov likväl kan ha behandlats som en västeuropeisk humanist i den sovjetiska idéhistorien torde därför vara oberättigat och kontrafaktiskt.

3. Analys

I detta kapitel presenteras en granskning den sovjetiska historieskrivningen om Ivan Peresvetov i de två mest inflytelserika sovjetiska publikationerna om Ivan Peresvetov (Zimin, red., 1956 och 1958). Kapitlet är uppdelat i fem tematiskt avgränsade avsnitt, i vart och ett av vilka det fokuseras på en eller några tematiskt närliggande aspekter av den sovjetiska historieskrivningen, i relation till beskrivningen av Ivan Peresvetovs betydelse med hänsyn till samtida politiska tänkare ur renässansen, som är viktiga att studera i syfte att skapa förståelse kring hur och varför oberättigade förstoringar gjordes i detta avseende.

3.1 Den uttryckta synen på Peresvetov och hans verk

Startpunkt för analysen utgör lämpligen de uttalanden i de sovjetiska publikationerna om Ivan Peresvetov i vilka de sovjetiska historikerna gör sig skyldiga till de överskattningar eller förstoringar av honom som tänkare såsom uppmärksammade av de Madariaga (2005, s. 88). Det första sådana uttalandet i Aleksandr Zimins två publikationer finns i det första kapitlet i den första publikationen (Zimin, red., 1956, s. 3–27), just när Ivan Peresvetov introduceras. Zimin skriver:

> Одним из выдающихся мыслителей того времени был Иван Семенович Пересветов, изложивший в литературно-публицистических сочинениях свои думы и чаяния о судьбах России. Общественно-политические взгляды дворянского публициста И. С. Пересветова, ярче всего выразившиеся в намеченных им преобразованиях Русского государства, свидетельствуют о передовом, прогрессивном характере идей этого писателя.
>
> En av den tidens framstående tänkare var Ivan Semënovič Peresvetov, som i litterärt-publicistiska verk framlade sina tankar och förhoppningar om Rysslands öde. Den tjänsteadlige publicisten I. S. Peresvetovs samhällspolitiska åsikter, som allra klarast uttrycktes i de av honom utstakade reformerna för den ryska statsbildningen, vittnar om den framstegsvänliga, progressiva karaktären hos denne författares idéer.
>
> Zimin, 1956, s. 4

Redan initialt omnämns alltså Ivan Peresvetov i den sovjetiska historieskrivningen som en ”framstående tänkare” (*vydajuščijsja myslitel’*). Detta kontrasterar med Ržigas syn på honom,

som ser Peresvetov som publicist i första hand och sällan omnämner honom som ”tänkare” (*myslitel'*). Philipp är inte heller lika benägen att använda motsvarande termer i sin bedömning av Peresvetov. Därtill kategoriseras Peresvetovs verk av Zimin som ”litterärt-publicistiska” (*literaturno-publicističeskie*), också detta i kontrast till Ržigas bedömning av dem, som menade att alla Peresvetovs verk till sitt väsen är publicistiska, även om denna ”publicistiska tendens” i vissa av hans verk är ”till hälften är dold med en säregen litterär form” (Ržiga, 1908, s. 19; se avsnitt 1.2). Att det i den sovjetiska historieskrivningen återfinns en mer grandios syn på Peresvetov och hans författarskap än vad som uttrycks av andra bekräftas av dessa initiala påståenden.

Senare i samma kapitel fortsätter Zimin med originella uttalanden om Peresvetovs ambitioner och egenskaper som författare:

> Передовой мыслитель, И. С. Пересветов был вместе с тем талантливым писателем. С его имени связано развитие ряда жанров русской литературы. Пересветов придал исторической повести публицистическую заостренность. Герои Пересветова только носят исторические одежды, на самом же деле они взяты из окружающей публициста обстановки. Пересветов был первым, кто попытался создать новый жанр литературного произведения – жанр публицистической челобитной.
>
> Den progressive tänkaren I. S. Peresvetov var samtidigt en talangfull författare. Utvecklingen av en rad genrer i den ryska litteraturen är förknippade med hans namn. Peresvetov gav den historiska berättelsen en publicistisk udd. Peresvetovs figurer blott bär historiska kläder, men i själva verket är de tagna ur publicistens omgivande förhållanden. Peresvetov var den förste som försökte skapa en ny genre av skriftlig produktion – den publicistiska petitionens genre.
>
> Zimin, 1956, s. 27

Peresvetov omnämns här av Zimin som en ”talangfull författare” (*talantlivyj pisatel'*) (återigen i kontrast till Ržigas föredragna ”publicist”) och hans författarskap tillmäts tonsättande betydelse i den medelryska litteraturhistorien genom att hans petitioner (*čelobitnye*) tillerkänns litterärt värde. Längre ner på samma sida avslutar Zimin kapitlet med en uttalande om Peresvetov i ett internationellt perspektiv, varvid han också explicit tillkännager synen på Ivan Peresvetov i den sovjetiska historieskrivningen:

> Для нас И. С. Пересветов – блестящий представитель передовой русской общественно-политической мысли и литературы XVI века, прогрессивный мыслитель-гуманист. …

> Сочинения И. С. Пересветова занимают видное место среди произведений европейской политической мысли XVI века и являются одним из наглядных свидетельств того вклада, который внесли передовые русские писатели-публицисты в историю мировой общественной мысли.
>
> För oss är I. S. Peresvetov en lysande företrädare för 1500-talets framstegsvänliga ryska samhällspolitiska tänkande och litteratur, en progressiv humanisttänkare. … I. S. Peresvetovs verk upptar en framstående plats bland verken ur det europeiska politiska tänkandet på 1500-talet och är ett av de åskådliga vittnesbörd om det bidrag som progressiva ryska publicistiska författare lämnade till det globala samhällstänkandets historia.
>
> Zimin, 1956, s. 27

Detta sista citat förtjänar särskild uppmärksamhet. Det innehåller en tydlig deklaration om synen på Peresvetov i förhållande till samtida europeiska tänkare i den sanktionerade sovjetiska historieskrivningen på 1950-talet och är därför av centralt intresse för studien. Peresvetov omnämns här som ”en progressiv humanisttänkare” (*progressivnyj myslitel’-gumanist*). De sovjetiska historikernas syn på Peresvetov som humanist innebär att de placerar Peresvetov i den västeuropeiska kulturströmningen vid den här tiden: renässansen. Detta förhållningssätt understryks ytterligare av Zimins påstående om att Peresvetovs verk ”upptar en framstående plats” bland de verk som representerar den (väst)europeiska politiska idéströmningen på 1500-talet.

Det är denna syn på Peresvetov som humanist, dvs. som renässanstänkare, som är förutsättningen för jämförandet av honom med Machiavelli och Bodin i den sovjetiska historieskrivningen (vilket närmare undersöks nedan), som enligt de Madariaga är oberättigat. Som nämnt innehåller Peresvetovs berättelser (och inte minst ”Berättelsen om Mehmet-sultan”) en till synes sekulär inställning till makt och regentskap: politisk pragmatism – dvs. iakttagande av *pravda*, vilket är det som Peresvetov ser som sann rättfärdighet – värderas högre än rättrogenhet, dvs. *vera* – det att tillhöra den rätta tron. Det är regentens rättfärdiga *handlande* som avgör hans dygd. Det är en sådan tolkning av Peresvetovs syn på rättrådigt regentskap, såsom utläst av hans politiska allegori med sultan Mehmet och kejsaren Konstantin, som hade kunnat motivera ett placerande av Peresvetov bland de europeiska renässanshumanisterna.

Som nämnt (se avsnitt 1.6 och 2.3) är det dock osannolikt att Peresvetovs verk tillhörde renässansens idéströmningar, med tanke på (1) vilka idéer som hade påverkan på hans författarskap (som skall visas insisterar de sovjetiska historikerna själva på att ursprunget till Peresvetovs idéer är strikt inhemskt; se avsnitt 3.3) och (2) avseende det inflytande som hans

verk i sin tur kan tänkas ha haft: de spreds inte utanför sin avgränsade medeltida och inomryska kontext. Att därmed, som Zimin gör, inte bara inkludera Peresvetovs verk i 1500-talets europeiska politiska tanketradition, utan också hävda deras prominenta plats i denna, torde inte vara annat än en tendentiös överdrift – sannolikt till följd av det stadfästa, ideologiskt motiverade narrativ i den sovjetiska historieskrivningen på 1950-talet som innehöll ett starkt nationalistiskt element. Som bekräftelse på denna tolkning ges nedan exempel på flera passager i de sovjetiska publikationerna, i vilka tecken på samma tendens kan utrönas.

3.2 Efterföljande av det officiella narrativet

Det finns åtskilliga ledtrådar i den sovjetiska historieskrivningen om Ivan Peresvetov som tyder på ett strikt iakttagande av den tidens enligt ideologiska kriterier sanktionerade narrativ. För det första genomsyras alla resonemang av ett strängt historiematerialistiskt perspektiv, troget den dialektiska materialismen. Denna tendens är av central betydelse för den sovjetiska bedömningen av Peresvetov och hans betydelse som tänkare i europeisk kontext, varför en analys av den förbehålles ett separat avsnitt i kapitlet (se 3.4). För det andra återfinns i texterna många, återkommande referenser till marxism-leninismens litteraturkanon, dvs. Marx, Engels och Lenins originalverk. Inte sällan förefaller dessa tämligen långsökta och stundtals närmast forcerade. Till exempel skriver Dmitrij Lichačëv, en av de bidragande historikerna till publikationen från 1956 (Zimin, red.), så här i början av sitt kapitel om Ivan Peresvetovs litterära samtid (s. 28–56; notera den påtagligt marxist-leninistiska terminologin):

> К служилому дворянству в известной мере может быть отнесено то, что говорили К. Маркс и Ф. Энгельс о прогрессивном классе.
>
> «Класс, совершающий революцию, – уже по одному тому, что он противостоит (господствующему, – *Д. Л.*) *классу*, – с самого начала выступает не как класс, а как представитель всего общества; он представляется в качестве всей массы общества в противовес единственному господствующему классу. Происходит это оттого, что вначале его интерес действительно более связан еще с общим интересом всех остальных, не господствующих, не успел еще под давлением отношений, существовавших до тех пор, развиться в особый интерес особого класса»[1].
>
> [1] К. Маркс и Ф. Энгельс. Немецкая идеология. К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. IV, стр. 38.

Till tjänsteadeln kan i viss mån tillskrivas det som K. Marx och F. Engels sade om den progressiva klassen.

”Den klass som utför en revolution uppträder – redan på grund av det enda faktum att den motsätter sig (den härskande – *D. L.* [dvs. författarens tillägg]) *klassen* – från första början inte som en klass, utan som en representation för hela samhället; den presenterar sig i egenskap av hela samhällsmassan i motvikt till den enda härskande klassen. Detta kommer av att dess intressen i början ännu faktiskt är mer förknippad med de gemensamma intressena för alla de övriga, de icke-härskande, och att dessa ännu inte har hunnit utvecklas till en särskild klass särskilda intressen under trycket av de förhållanden som dittills har funnits”[1].

[1] K. Marx och F. Engels. Den tyska ideologin. K. Marx och F. Engels, Samlade verk, band IV, s. 38.

Lichačëv, i Zimin, red., 1956, s. 30

Lichačëv presenterar här ett resonemang om tjänsteadelns (vilken Peresvetov tillhörde) relation till andra ”icke-härskande” (*ne gospodstvujuščie*) klasser i samhället. Då resonemanget inte är av vikt för den resterande delen av Lichačëvs kapitel (som i övrigt behandlar syftet med Peresvetovs texter med avsevärt större konkretion), och då inga betraktelser på samma tema upprepas, förefaller referensen till Marx och Engels tämligen långsökt. Lichačëv kommenterar själv att citatet blott *kan* vara relevant *i viss mån*[8]. Senare i texten återfinns liknande långsökta referenser till Lenins skrifter. I övrigt används upprepade gånger slående marxist-leninistisk terminologi – ”de exploaterade massorna” (*ekspluatiruemye massy* – s. 29), ”den feodala [samhälls]formationen” (*feodal’naja formacija* – s. 29), ”klasskamp” (*klassovaja bor’ba* – s. 30, m.m.), ”intern klasskamp” (*vnutriklassovaja bor’ba* – s. 29, s. 30, m.m.), et cetera – på ett sätt som tyder på ett förhållande till dessa begrepp som vedertagna. Lichačëvs essä är på alla dessa sätt representativ för de båda sovjetiska publikationerna om Peresvetov i stort, i vilka språket och de intertextuella referenserna tyder på en trogenhet till det ideologiska narrativ som var förhärskande och påbjudet i den sovjetiska akademin på den tiden.

Den tredje ledtråden som tyder på historieskrivningens följdriktiga iakttagande av det sanktionerade narrativet är ett synnerligen talande exempel; den består i Zimins sekunderande av kommunistpartiets fördömande av historikern Michail Pokrovskij, som översiktligt också hade ägnat sig åt att studera Peresvetov. Pokrovskij var en tidig marxist-leninist, som hade stått i gunst hos Lenin och blivit en framträdande historiker tidigt i Sovjetunionens historia (Brandenberger, 2006, s. 202–214). Han författade ett antal marxistiska läroböcker i historia som fick stor spridning i historieutbildningen på alla nivåer i det nya, kommunistiska samhället (ibid.). Hans ortodoxa förhållningssätt till marxism-leninismen gjorde att hans var historieskrivning uttalat internationalistisk och saknade fokus på individuella aktörer

[8] “(…) в известной мере может быть отнесено то, что говорили К. Маркс и Ф. Энгельс (…)”

(historiens ”stora män”), något som gjorde att den blev den impopulär under Stalintiden; på 1930-talet började en mer populistisk och nationalistisk historiesyn erfordras, i syfte att göra det sovjetiska historienarrativet mer lättillgängligt och propagandistiskt (ibid.). I januari 1936 sammanträdde en kommission bestående av ett flertal högt uppsatta partimedlemmar och med Andrej Zjdanov som ordförande, i syfte att stadfästa ett mer användbart historiebruk i den sovjetiska historieundervisningen. Resultatet presenterades i en kommuniké av Zjdanov (under redaktion av Stalin), i vilken det officiella förhållningssättet till Pokrovskij och dennes ”så kallade ’historievetenskapliga skola’” (*sic*) förkunnades enligt följande (efter Brandenbergers översättning till engelska, 2006):

> [A]mong some of our historians, especially historians of the USSR, views have taken root that are anti-Marxist, anti-Leninist, essentially liquidatorist[9] and anti-scientific … these injurious tendencies and attempts to liquidate history as a science are *especially* related *above all* to the propagation of *erroneous* historical *views* among our historians typical of the so-called ‘historical school of Pokrovsky’
>
> Zjdanov (1936), efter Brandenberger, 2006, s. 206–207

I ljuset av denna kommuniké skall nu studeras Zimins egna fördömande av Pokrovskijs historieskrivning om Peresvetov. Som del av en rekapitulation av tidigare forskning, i det första kapitlet i den första av sina två publikationer (1956, s. 3–27), skriver Zimin:

> Советской исторической науке долгое время приходилось вести борьбу с антимарксистским извращением истории нашей страны «школой» М. Н. Покровского. Для Покровского Пересветов всего-навсего псевдоним одного из идеологов «нового класса» – дворянства, один из первых идеологов русского абсолютизма. «Исходным пунктом всех теорий Пересветова» автор объявляет внешнюю политику, считая ее «империалистической». Вульгаризаторские антиисторические взгляды М. Н. Покровского оказали известное влияние на некоторых историков и литературоведов и помешали всестороннему изучению творчества этого видного русского публициста.
>
> Постановления Коммунистической партии 1934–1936 годов вскрыли ликвидаторские взгляды на историческую науку «школы» Покровского и содействовали новому подъему советской исторической науки. Советские историки и литературоведы достигли значительных успехов в

[9] ”Likvidationism” är en ursprungligen leninistisk term som i Sovjetunionen användes rätt flexibelt för att beskriva (förment) inkorrekt världsuppfattning. I *A Lexicon of Marxist-Leninist Semantics* ges termen följande beskrivning (efter *Pravda*, 4 april 1957): ”The following ’liberal views’ fall within the definition of liquidationism: an ‘incorrect’ evaluation of the (proletarian) revolution, advocacy of greater freedom of expression and ‘renunciation’ of the leading role of the party, criticism of the ‘apparatus of authority’ in general, incorrect views on the relationship between socialism and capitalism, (…) attacks of Soviet practices, publishing materials which are essentially anti-Marxist by renegades and anti-communists…” (Sleeper, red., 1983, s. 155).

изучении вопросов истории общественной мысли и, в частности, идейного наследия И. С. Пересветова. Пересветов прочно занял подобающее ему место во всех учебниках по истории СССР, древнерусской литературы и в специальных исследованиях. В результате внимательного изучения его наследия вскрыта классовая сущность мировоззрения Пересветова как идеолога дворянства и показано его прогрессивное значение для своего времени.

Den sovjetiska historievetenskapen har under lång tid tvingats föra en kamp mot Pokrovskij-”skolans” antimarxistiska förvrängning av vårt lands historia. För Pokrovskij var Peresvetov bara en pseudonym för en av den ”nya klassens” – [dvs.] lågadelns – ideologer: en av den ryska absolutismens första ideologer. Författaren förkunnar utrikespolitik som ”utgångspunkten för alla Peresvetovs teorier” och anser den vara ”imperialistisk”. M. N. Pokrovskijs antihistoriska, vulgariserande åsikter fick ett visst inflytande över vissa historiker och litteraturvetare och kom att störa det allsidiga studiet av den här framstående ryske publicistens verk.

Det Kommunistiska partiets förordningar från 1934 till 1936 blottlade Pokrovskij-”skolans” likvidatoriska syn på den historiska vetenskapen och bidrog till ett nytt uppsving för den sovjetiska historievetenskapen. Sovjetiska historiker och litteraturvetare har uppnått betydande framgång i studiet av frågor om samhällstänkandets historia, och i synnerhet I. S. Peresvetovs idéhistoriska arv. Peresvetov har intagit sin tillbörliga plats i alla läroböcker om Sovjetunionens historia och fornrysk litteratur, samt i fackliga undersökningar. Till följd av noggrant studerande av hans arv har den klassmässiga essensen i världsåskådningen hos Peresvetov som en ideolog för lågadeln avslöjats och hans progressiva betydelse för sin tid har visats.

Zimin, 1956, s. 7–8

Zimin refererar dels direkt till kommunistpartiets förordningar från de år då Pokrovskij blev bannlyst från historievetenskapen (postumt, förvisso; Pokrovskij hade dött av naturliga skäl år 1932), dels fördömer Pokrovskij egenhändigt, fast i termer som rimligen är att betrakta som omedelbara lexikala och fraseologiska kalkeringar från Zjdanovs kommuniké: ”antimarxistisk förvrängning av vårt lands historia” (*jfr* ”anti-Marxist [views]”), omnämnandet av ”Pokrovskij-’skolan’” med det senare ordet i anförd form, ”antihistoriska, vulgariserande åsikter” (*jfr* ”anti-scientific”), samt ”Pokrovskij-’skolans’ likvidatoriska syn på den historiska vetenskapen” (*jfr* ”liquidatorist [views]”, ”attempts to liquidate history as a science”). Oaktat Zimins trogna sekunderande av kommunistpartiets exkommunikation av Pokrovskij, och trots att kritiken är iögonfallande hätsk och smädande, är Zimins invändning mot Pokrovskij i själva verket innehållslös: Zimin kritiserar Pokrovskijs syn på Peresvetov som en av den ”’nya klassens – [dvs.] lågadelns – ideologer”, för att i nästa stycke själv konstatera den ”klassmässiga essensen i världsåskådningen hos Peresvetov som en ideolog för lågadeln”. Sammantaget framstår den

ytliga kritiken som en klar reflektion av de sovjetiska historikernas inställsamma och försiktiga iakttagande av ett strikt påbjudet narrativ, från vilket avvikelser kunde medföra hårda bestraffningar från högre instans.

Sammanfattningsvis finns i den sovjetiska historieskrivningen om Peresvetov tydliga tecken på ett noggrant och följdriktigt iakttagande av kommunistpartiets sanktionerade historievetenskapliga narrativ från Stalintiden. Denna spända uppmärksamhet på de påbjudna ideologiska riktlinjerna ledde (som skall visas nedan) till starka ideologiska (marxistiska och nationalistiska) tendenser i den historieskrivning om Peresvetov som publicerades kort efter Stalins död. I resten av detta kapitel analyseras ideologiskt tendentiösa påståenden sett till argumentation och diskurs, i syfte att förklara och vederlägga de yttranden som saknar fog och som berör synen på Ivan Peresvetov som politisk tänkare i en senmedeltida europeisk kontext.

3.3 Synen på västerländskt inflytande på Peresvetovs idéer

De sovjetiska historievetenskapliga publikationerna präglas (som visat i 3.2) av en strikt trogenhet till det officiella sovjetiska narrativet, vilket motiverar tolkningen att Peresvetovs betydelse har förstorats av ideologiska skäl. Som nämnt i avsnitt 3.1 finns det en motsägelsefullhet i hur den sovjetiska historievetenskapen förhåller sig till Peresvetovs plats i europeisk kontext. Medan Zimin uttryckligen grupperar Peresvetov med 1500-talets renässanstänkare och yrkar på hans verks framträdande position i den europeiska politiska idéhistorien, insisteras det på andra platser att Peresvetovs verk skall ha uppkommit oberoende av de västeuropeiska idéströmningarna vid den här tiden. I det tredje kapitlet i Zimin (red.), 1956 (s. 57–77), vilket behandlar Ivan Peresvetov och hans förbindelser med den ryska litterära traditionen, konkluderar författaren Lev Puškarëv följande om Peresvetov i förhållande till den västeuropeiska idéhistorien:

> [T]руды этого талантливого и своеобразного публициста не являются чем-то случайным, наносным, принесенным извне, с Запада. Нет, творчество Пересветова было подготовлено всем ходом развития русской публицистики и русской общественно-политической мысли. Его сказания и челобитные органически входят в общее русло древнерусской публицистики, заключая собой литературную традицию предшествовавшего времени и в то же время начиная новый этап дворянской публицистики.
>
> Denne talangfulle och säregne publicists verk är inte något slumpartat eller påklistrat som har hämtats in utifrån, från Väst. Nej, Peresvetovs författarskap förbereddes under loppet av hela utvecklingen för

den ryska publicistiken och det ryska samhällspolitiska tänkandet. Hans berättelser och petitioner ingår organiskt i den fornryska publicistikens gemensamma fåra; de innehåller den föregående tidens litterära tradition och påbörjar på samma gång en ny etapp i den tjänsteadliga publicistiken.

Lev Puškarëv, i Zimin, red., 1956, s. 76

Puškarëv påpekar här oberoendet av västerländska influenser hos den ryska idéhistorien i allmänhet och hos Peresvetovs verk i synnerhet. Zimin verkar instämma med denna uppfattning, när han själv i sin andra publikation (1958, s. 440), efter en detaljerad redogörelse för likheterna mellan Peresvetovs idéer och samtida europeiska tänkares föreställningar (där flest likheter med Peresvetovs idéer finns att finna hos den polske författaren Andrzej Frycz-Modrzewski), avvisar att överensstämmelserna skulle ha med västeuropeisk påverkan på Peresvetovs tänkande att göra och i stället framhäver betydelsen av liknande ”villkor för den socioekonomiska utvecklingen”:

Наиболее близко представление Пересветова об идеальном государстве к социологической схеме А. Фрича-Моджевского. И это, конечно, не столько потому, что Пересветов часть своей жизни провел в польско-литовских землях, сколько вследствие сходства условий социально-экономического развития Польши и России середины XVI в.

Peresvetovs föreställning om den ideala staten är mest likt A. Frycz-Modrzewskis sociologiska schema. Detta är givetvis inte så mycket en följd av att Peresvetov hade tillbringat en del av sitt liv i polsk-litauiska länder, så mycket som det är en följd av likheten för den sociala och ekonomiska utvecklingens villkor.

Zimin, 1958, s. 440

Här bekräftas alltså att ursprunget till Peresvetovs verk är oberoende från den europeiska kulturströmning som verken enligt uttalanden på andra ställen ju anses tillhöra. Med tanke på att andra verkar hålla med om att Peresvetovs verk torde ha uppkommit oberoende av utomryska idéströmningar (Philipp, 1935, s. 92; samt Halperin, 2019, s. 119) är denna dissonans i den sovjetiska historieskrivningen talande för dess felslut: Peresvetovs verk kan inte inkluderas i renässansens humanism om de bevisligen existerade utanför denna idéströmning. Det som uppdagas i detta till synes dubbla förhållningssätt talar därmed för att jämförandet av Peresvetov med samtida västeuropeiska humanisttänkare saknar fog och för att faktumet att det trots detta görs i den sovjetiska historieskrivningen torde vara en följd av dåtidens nationalistiskt präglade och distinkt anti-västliga, sanktionerade sovjetiska

historienarrativ, i syfte att framställa den ryska idéhistorien som inte mindre värd än den västeuropeiska vid denna tid.

Som skall visas i nästa avsnitt (3.1.3) utgick dock den sovjetiska historievetenskapen från en alternativ, historiematerialistisk definition av ”humanism”, vilken lösgjorde detta begrepp från den konnotation som den annars har med den västeuropeiska renässansen (Zimin, 1958, s. 404–405). På så sätt tilläts den simultana existensen av en västeuropeisk (renässans)humanism och en *rysk* ”humanism” (*russkaja gumanističeskaja mysl’*) och därmed även detta inkluderande av Peresvetovs idéer i *humanismen* – trots deras oberoende av de (västeuropeiska) humanistiska idéströmningarna.

3.4 Den dialektiska materialismen i bedömningen av Peresvetov som tänkare

I det sista citatet i avsnitt 3.3 framhåller Zimin (som del av ett påstående om de autoktona egenskaperna hos Peresvetovs verk) de liknande villkoren för den sociala och ekonomiska utvecklingen i Ryssland och andra länder som den viktigaste anledningen till att Peresvetovs verk uppvisar innehållsmässiga likheter med samtida europeiska skrifter. Även om Peresvetovs texter också enligt andra bedömare tycks starkt betingade av deras socioekonomiska kontext (de Madariaga, 2005, s. 90) är den materialistiska historieuppfattning som återspeglas i detta påstående talande för den generella historiematerialistiska tendensen i den sovjetiska historieskrivningen om Ivan Peresvetov, vilken skall analyseras i detta avsnitt.

Den sovjetiska historieforskningen präglades av en strikt materialistisk historieuppfattning, vilken hade sitt ursprung i den marxistiska ideologi som hade fundamental betydelse i det sovjetiska samhällsbygget – inte minst inom akademin och inte minst på 1950-talet. Som visat i avsnitt 3.2 finns en stark trogenhet till det sanktionerade ideologiska narrativet i den sovjetiska historieskrivningen om Peresvetov. Dess kännetecknande marxistiska historiesyn är därför att se som ett resultat av den dialektiska materialismen: den vetenskapsfilosofi ifrån vilken all sovjetisk forskning utgick på den här tiden.

Ett av de mest talande exemplen för den historiematerialistiska tendensen och hur den formade bedömningen av Peresvetov och hans idéer återfinns i publikationen från 1958. I slutet av det längsta jämförandet av Peresvetov i förhållande till västeuropeiska tänkare i någon av de två böckerna presenterar Zimin följande slutsats om Peresvetovs politiska idéer i förhållande till andras (Zimin, red., 1958, s. 433–440):

> Социально-экономическая отсталость России накладывала свой отпечаток и на уровень развития политической мысли. Представлениям Пересветова, отличавшимся конкретностью и жизненностью, еще подчас не хватало теоретической обобщенности, широкого использования опыта развития общественно-политических учений его поредшественников. Но при всей своей ограниченности, объяснявшейся условиями русской действительности середины XVI в., И. С. Пересветов по праву занимает свое место среди выдающихся европейских политических мыслителей того времени.
>
> Rysslands sociala och ekonomiska underutveckling satte sin prägel också på det politiska tänkandets utvecklingsnivå. Peresvetovs föreställningar, som utmärktes av konkretion och verklighetstrogenhet, saknade ännu en teoretisk generalisering och utbrett utnyttjande av erfarenheten av hans föregångares samhällspolitiska läror. Men trots all sin begränsning, vilken förklaras av den ryska verklighetens villkor i mitten på 1500-talet, intar I. S. Peresvetov med rätta sin plats bland den tidens framträdande europeiska politiska tänkare.
>
> Zimin, 1958, s. 440

I detta citat syns hur närmandet till Peresvetov och hans författarskap är nästan uteslutande materialistiskt (i marxistisk anda). Peresvetovs begränsade politiska uppfattning (jämfört med samtida utländskt tänkande) förklaras i huvudsak av villkoren för den ryska ”verkligheten” – dvs. de *materiella* och *klassdynamiska* förhållandena enligt den sovjetiska vetenskapsfilosofin – i linje med hur den sociala och ekonomiska samhällsutvecklingen tillmäts avgörande betydelse för innehållet i Peresvetovs verk i det föregående exemplet. Peresvetovs sammanhang, hans egenskaper och innehållet i hans verk betraktas uteslutande genom prismat av den marxistiska historieteori som, medelst den dialektiska materialismen, var paradigmet för den sovjetiska historievetenskapen.

Den strängt materialistiska historieuppfattningen i den sovjetiska vetenskapen medförde emellertid att inte enbart Peresvetovs verk och idéer kom att betraktas ur detta perspektiv. Den materialistiska synen tillämpades på all historia, vilket inkluderade idé- och lärdomshistorien. Det är detta utgångsläge som möjliggjorde den alternativa definitionen av ”humanism” i den sovjetiska historieforskningen om Ivan Peresvetov, vilken förklaras av Zimin enligt följande (Zimin, red., 1958, s. 404–405):

> Говоря об элементах гуманистического мировоззрения у И. С. Пересветова, нужно представить себе характер и особенности русской гуманистической мысли XVI в. Под гуманизмом следует разуметь моральное и политическое воззрение, исходящее «из реально существующего земного

человека с его реальными, земными потребностями и способностями»[499]. Гуманизм XIV–XVI вв. складывался как своеобразная форма бюргерской идеологии. В нем новое, светское мировоззрение было противопоставлено религиозно-схоластическому, идея свободного развития человеческой личности – церковному авторитаризму. Вместе с тем в различных европейских странах гуманизм имел свои специфические черты, объяснявшиеся теми или иными конкретно-историческими особенностями. В России процесс социально-экономического развития в XVI в. не привел еще к зарождению буржуазии, удельный вес бюргерских элементов как в общественно-политической, так и в культурной жизни по сравнению с передовыми странами Западной Европы был невелик. … [Э]то наложило отпечаток и на развитие русской гуманистической мысли. Если посмотреть на черты гуманистического мировоззрения, которые (…) обнаруживаются в сочинениях (…) И. Пересветова (…), то мы увидим незавершенность процесса высвобождения человеческой личности из пут церковной идеологии. … Становление нового, светского миропонимания в ряде случаев происходило в форме противопоставления духовной диктатуре церкви не человека вообще, а политического человека, т. е. светского суверенного государства. … Проблема особенностей русской гуманистической мысли только ставится в советской исторической литературе, и высказанные выше замечания сделаны лишь с той целью, чтобы показать многосторонность и трудность решения этой проблемы.

Несмотря на умеренный характер реформационно-гуманистических взглядов И. С. Пересветова, они все же показывают нам воочию, как передовая общественная мысль середины XVI в. постепенно высвобождалась из пут церковной идеологии.

---

[499] В. П. В о л г и н. Гуманизм и социализм. В кн.: «Десятый международный конгресс историков в Риме». М., 1956, стр. 472.

När man talar om elementen i I. S. Peresvetovs världsåskådning behöver man föreställa sig karaktären och särdragen för det ryska humanistiska tänkandet på 1500-talet. Med *humanismen* bör förstås den moraliska och politiska åskådning som utgår ifrån ”den reellt existerande världsliga människan, med hennes reella, värdsliga behov och förmågor”[499]. 1300-, 1400- och 1500-talens humanism bildades som en säregen form av borgerlig ideologi. I den motsattes den nya, profana världsåskådningen den religiöst-skolastiska; idén om människans fria utveckling motsattes den kyrkliga auktoritärismen. På samma gång hade humanismen i olika europeiska länder egna specifika drag, vilka förklarades av de ena eller de andra konkreta historiska säregenheterna. I Ryssland hade den sociala och ekonomiska utvecklingen på 1500-talet ännu inte lett till bourgeoisiens uppkomst och de borgerliga elementens andel i såväl den samhällspolitiska som det kulturella livet var inte stor jämfört med i progressiva länder i Västeuropa. … Detta satte [sin] prägel även på utvecklingen av det ryska humanistiska tänkandet. Om vi ser till den humanistiska världsåskådningens drag, som (…) observeras i (…) I. Peresvetovs verk (…), märker vi ofullgångenheten hos människans frigörelseprocess från den kyrkliga ideologins fjättrar. … Den nya, profana världsuppfattningens tillblivelse försiggick i en rad fall inte i form av människans motsättande mot kyrkans diktatur i allmänhet, utan den *politiska* människans, dvs. den värdsliga, suveräna statens

motsättande. … Det ryska humanistiska tänkandets problem formuleras enbart i den sovjetiska historielitteraturen och de ovan yttrade anmärkningarna är gjorda i det enda syfte att visa på den här frågans mångsidighet och svårlöslighet.

Oavsett den moderata karaktären hos I. S. Peresvetovs reforminriktat humanistiska åsikter visar de ändå tydligt för oss hur det progressiva samhällstänkandet på 1500-talet gradvis frigjorde sig från den kyrkliga ideologins fjättrar.

[499] V. P. Volgin. Humanism och socialism. I boken: ”Den tionde internationella historikerkongressen i Rom”. Moskva, 1956, s. 472.

Zimin, 1958, s. 404–405

Det intressanta häri är att humanismen inte alls förknippas med renässansepokens återupplivande av antikens rationalistiska intellektuella arv, utan diskuteras (i strikt marxistiska termer) som ”en säregen form av borgerlig ideologi”. Humanismen som ideologisk och kulturell strömning var, enligt de sovjetiska historikerna, inte ett återupptäckande av det antika idéhistoriska arvet, utan var en produkt av ”konkreta” (dvs. materiellt betingade) klassdynamiska faktorer. Därmed görs humanismen oberoende från den kultur- och lärdomshistoriska kontinuitet från den antika världen som var förutsättningen för dess uppkomst och som kunde finnas i det katolska Europa och Grekland, men som inte fanns i Ryssland. Enligt det sovjetiska synsättet gäller (eftersom humanismen som idéhistorisk företeelse inte är annat än en filosofisk yttring av ett senmedeltida samhälles klassdynamiska förhållanden) att den här tidens ”ryska humanistiska tänkande” (*russkaja gumanističeskaja mysl’*) är väsentligen samma som den italienska eller franska renässanshumanismen – även om dessa skiljer sig åt i kraft av de olika samhällenas ”konkreta historiska säregenheter” (*konkretno-istoričeskie osobennosti*). Den *ryska* humanismen är erkänt inte lika mogen som den västeuropeiska, vilket märks på en ”ofullgångenhet” i människans frigörelseprocess från ”den kyrkliga ideologins fjättrar”. Detta gäller även Ivan Peresvetovs författarskap, vilket gör att han framstår som återhållsam i sina åsikter jämfört med västeuropeiska humanisttänkare, fast han inte för den delen är något mindre av en ”humanist”.

Det är denna ideologiskt präglade, revisionistiska uppfattning av begreppet *humanism* som idéhistorisk företeelse som har möjliggjort ett grupperande av Peresvetov tillsammans med Machiavelli och Bodin, och därmed också ett jämförande av den förre med de senare. De ingick inte i samma idéhistoriska sammanhang: Peresvetov deltog, av allt att döma, inte i det återupptäckande av det antika arvet som definierade renässanshumanismen och hans idéer tycks ha koncipierats oberoende av den då pågående lärdomsströmningen i Västeuropa. Detsamma gällde för Ryssland i stort, vars idéhistoriska utveckling stod utanför skolastiken

och renässansen, och därmed också den successiva sekularisering som skedde i den latinspråkiga världen. Den marxistiska, inskränkt materialistiska historieuppfattningen i den sovjetiska historieforskningen är det som ger upphov till denna påfallande negligering av de icke-materiella, lärdomshistoriska faktorerna till Rysslands och Västeuropas separata idéhistoriska utveckling under renässansen. Han finns troligen också ett spår av Stalintidens nationalism: att den ryska och västeuropeiska idéhistorien sätts på par är ett sätt att försköna fosterlandets historia.

Den sovjetiska historieskrivningen om Ivan Peresvetov bär en stark ideologisk prägling, representativ för Stalintidens sovjetiska ideologi. Vid en analys av argument och diskurs utrönas ett tydligt inflytande av den stalinistiska marxism-leninismen med dess nationalistiska särdrag. Detta inflytande tycks vara roten till de ideologiskt betingade tendenser som verkar ha predisponerat den sovjetiska historieskrivningen för dess missvisande förstorande framställning av Peresvetov som tänkare.

3.5 Om ”Berättelsen om Mehmet-sultan” i den sovjetiska historieskrivningen

I denna studie har ingen påtaglig fokusering på ”Berättelsen om Mehmet-sultan” bland Ivan Peresvetovs andra verk kunnat hittas i den sovjetiska historieskrivningen från 1950-talet. Berättelsen tycks inte bli omnämnd eller diskuterad mer än någon annan av Peresvetovs verk. Till yttermera visso har det i denna studie inte funnits några bevis för att innehållet i denna berättelse specifikt skall ha använts för att motivera de sovjetiska historikernas i övrigt tendentiösa och vilseledande resonemang. Den fokusering som tycks finnas på ”Berättelsen om Mehmet-sultan” i senare historieforskning kan, med andra ord, inte ha påbörjats av de sovjetiska historikerna på 1950-talet.

Emellertid görs i den sovjetiska historieskrivningen vissa observationer kring bl.a. ”Berättelsen om Mehmet-sultan”, som verkar ha förblivit ouppmärksammade hos Ržiga (1908) och även Philipp (1935), vilka kan ha förlänat detta vetenskapsfält med ett större intresse för ”Berättelsen”. Observationerna är av saklig karaktär och rör rent textologiska fakta, varför deras legitimitet inte misskrediteras av de övriga ideologiska tendenserna. För det första noteras att Ržigas utgåva av Peresvetovs texter mestadels baseras på en inkomplett avskrift (Pogodinskij-avskriften) av den Förkortade revideringens försvunna originalskrift, som innehöll förkortade versioner av Peresvetovs berättelser, såsom återgivna i den Inkompletta redaktionens (också försvunna) original (Zimin, 1956, s. 78–79). (För en textologisk överblick,

se avsnitt 1.5.2). Därtill är Pogodinskij-avskriften förhållandevis sentida: den dateras först till 1660- eller 1670-talet (ibid.). För det andra noteras att Ržiga varken motiverar sin indelning av Peresvetovs berättelser och petitioner eller den ordning i vilken de presenteras i hans publikation (ibid.). För det tredje påpekas – som viktigast – att Ržiga inte inkluderade ”Berättelsen om Tsarigrads grundande och erövring” (*Povest’ ob osnovanii i vzjatii Car’grada*; härefter ”Berättelsen om Tsarigrad”) i sin utgåva, vilken i de flesta avskrifter tjänar som inledning till flera andra verk, som i sin tur är tilltänkta som en ”logisk fortsättning” till ”Berättelsen om Tsarigrad” (ibid.).

”Berättelsen om Tsarigrad” inleder sannerligen åtskilliga av 1600-talets samlingar av Peresvetovs verk (däribland Museiavskriften, som är en av de mest fulltaliga avskrifterna och som också ligger till grund för den sovjetiska utgåvan). Denna berättelse är egentligen ett modifierat referat av en berättelse om Konstantinopels grundande och fall av en viss Nestor-Iskander (ibid.; samt Puškarëv, i Zimin, red., 1956, s. 67–68), vars originalversion torde ha författats någon gång under 1400-talets senare decennier (Hanak & Philippides, red., 1998, s. 1–10). Vid en jämförelse av berättelsen i Museiavskriften med en separat avskrift av Nestor-Iskanders berättelse (efter manuskript nr 773 från Trefaldighetens-Sergius lavra, såsom utgivet i Hanak & Philippides, red., 1998) kan det visas att det sannerligen rör sig om ett referat under redaktion av Peresvetov. Med andra ord använde Peresvetov den redan existerande och troligtvis ganska kända legenden om Konstantinopels grundande och fall som introduktion till de av hans egna berättelser som behandlade temat om Konstantinopels erövring, närmare bestämt ”Berättelsen om böckerna” (*Skazanie o knigach*), ”Berättelsen om Mehmet-sultan”, samt även ”Berättelsen om kejsaren Konstantin” (*Skazanie o care Konstantine*; indelning och ordningsföljd i enlighet med den sovjetiska utgåvan av Museiavskriften). I den ”Stora petitionen” (*Bol’šaja čelobitnaja*) åberopar Peresvetov de allegorier som han har presenterat i nämnda berättelser, men den ”Stora petitionen” anknyter (till skillnad från de nämnda berättelserna) inte direkt till Nestor-Iskanders berättelse.

Ržiga tar alltså inte hänsyn till att ”Berättelsen om Mehmet-sultan” direkt anknyter till Nestor-Iskanders berättelse om Konstantinopels grundande och fall och att den är ämnad att presenteras i direkt anslutning till denna. Med hänsyn till detta intertextuella sammanhang uppenbaras en meningsfullhet i ”Berättelsen om Mehmet-sultan” som Ržiga (till följd av sin inkonsekventa sortering av Peresvetovs texter) förbiser: berättelserna om ”böckerna” och ”Mehmet-sultan” är inledande till Peresvetovs övriga verk och de anknyter direkt till en känd legend om det i 1500-talets ortodoxa Ryssland känsloladdade historiska minnet av Tsarigrads fall.

Denna direkta anknytning till Nestor-Iskanders berättelse gör att Peresvetovs egna framställningar ger sig till känna synnerligen kraftfullt. Den *turkofili* som Peresvetov uttrycker – den påtagligt positiva framställningen av sultan Mehmet och hans politiska insats[10] – kontrasterar med den brutalitet och otrogenhet som närmast uteslutande präglar Nestor-Iskander beskrivningar[11]. Peresvetovs positiva inställning till den otrogne sultan Mehmet är iögonfallande originell även i den bredare litterära kontexten av 1500-talets Ryssland (Philipp, 1935, s. 92–93; Halperin, 2019, s. 119). Genom att använda Nestor-Iskanders berättelse som inledning framhäver Peresvetov markant sin egen framställning av sina synnerligen originella motiv och idéer, vilka då kanske tydligast framträder i ”Berättelsen om böckerna”, samt i ”Berättelsen om Mehmet-sultan”.

Dessa viktiga omständigheter förbisågs i sin helhet i vetenskapen fram till 1950-talets grundliga sovjetiska studier av Peresvetovs verk och deras olika verk. Den senare historieforskningens (rysk som utländsk) fokusering på ”Berättelsen om Mehmet-sultan” är kanske en följd av ett intresse för denna berättelse som sovjettidens observationer kan ha väckt. Oavsett hur detta faktiskt förhåller sig hittas i denna studie i alla fall inga bevis för att fokuseringen skulle vara (ytterligare) en beklaglig följd av sovjettidens tendentiösa historieskrivning. I sovjettidens historiebruk må det ha strävats efter att framställa Ivan Peresvetovs betydelse som tänkare som större än vad den egentligen är och detta må ha gjorts genom att Peresvetov jämfördes med västeuropeiska renässanshumanister tack vare till synes sekulära och kätterska föreställningar i hans verk i allmänhet, men detta verkar inte ha gjorts medelst ett selektivt bruk av ”Berättelsen om Mehmet-sultan” i synnerhet.

[10] *jfr* t.ex. ”Царь турской Магмет-салтан сам был философ мудрый” – ”Den turkiske kejsaren Mehmet-sultan [eg. *Magmet-saltan*] var själv en vis filosof” (i ”Berättelsen om Mehmet-sultan”, efter Zimin, 1956, s. 151); ”И Магмет-салтан правый суд во царство свое ввел, и ложь вывел, и богу воздал сердечную радость” – ”Och Mehmet-sultan införde sann rättvisa i sitt (kejsar)rike, och förde bort lögnen, och skänkte Gud hjärtlig fröjd” (ibid., s. 154).

[11] *jfr* t.ex. ” Онъ же безвѣренъ сыи и лукавъ” – ”Denna otrogna och illistiga man [sultan Mehmet]” (efter Hanak & Philippides, 1998, s. 32); ”Злонравный же Магуметъ” – ”Den illasinnade Magumet [*sic*]” (ibid., s. 50).

4. Resultat

I föreliggande analys uppmärksammas ett tydligt förstorande av Ivan Peresvetovs betydelse som tänkare i kontext av Europas medeltida idéhistoria, samt ett motsägelsefullt och tendentiöst inkluderande av Ivan Peresvetov i renässansens humanistiska idéströmning. Dessa felslut förefaller bundna till de starka nationalistiska och historiematerialistiska tendenser som var påbjudna i sovjetisk historieskrivning vid denna tid, i enlighet med de teoretiskt grundade prediktioner som presenteras i avsnitt 2.1 och 2.2. Det visas också att den sovjetiska historieskrivningen om Ivan Peresvetov (och i synnerhet den tidigare av de två publikationerna) bär tydliga kännetecken på det officiella historiografiska narrativet vid den tiden, vilket i sig är en ytterligare bekräftelse för slutsatserna om att det finns starkt underminerande nationalistiska och historiematerialistiska tendenser i denna forskning.

Vad gäller den senare historieforskningens fokusering på ”Berättelsen om Mehmet-sultan” hittas i denna undersökning inga bevis på att denna skulle ha påbörjats i den sovjetiska historieskrivningen. Det hittas heller inga bevis för att denna berättelse specifikt skulle ha använts för att underbygga det i övrigt politiskt motiverade historiebruket. Vad undersökningen däremot finner är ett antal textologiska observationer om de befintliga avskrifterna av Peresvetovs verk som verkar göras i den sovjetiska historieforskningen för första gången och vilka kastar nytt ljus på bland annat ”Berättelsen om Mehmet-sultan”. Analysen finner inte heller några bevis på att dessa observationer vore kontrafaktiska eller i övrigt påverkade av samma misskrediterande ideologiska tendenser som i de flera andra avseenden underminerar den sovjetiska historieforskningen om Ivan Peresvetov och hans verk.

5. Avslutande diskussion

De frågor som den presenterade undersökningen utgick ifrån är (1) på vilket sätt och varför överskattades Peresvetovs betydelse som tänkare i den sovjetiska historieskrivningen och (2) om ”Berättelsen om Mehmet-sultan” användes specifikt för att underbygga ett tendentiöst historiebruk. Vad gäller den första frågan kan ur analysen fastställas att det sannerligen gjordes överskattningar av Peresvetovs betydelse som tänkare i den sovjetiska historieskrivningen. Till yttermera visso borde dessa betraktas som medveten förstoring av Peresvetovs betydelse som tänkare snarare än en oavsiktlig överskattning, som del av den sovjetiska historieskrivningens aktiva och propagandistiska historiebruk på denna tid i syfte att befrämja nationalism, russocentrism och anti-västliga attityder (vilket denna studie också visar). Det kan tänkas att Peresvetov på detta sätt användes i ett försök att hävda den ryska idéhistoriens progressivism och sofistikation i stort i förhållande till den västeuropeiska renässansen, vilket i det ännu större perspektivet hade framhävt och förskönat fosterlandets historia. Oavsett vilka historiebrukets mer långsiktiga syften må ha varit kvarstår det att framställningen av Ivan Peresvetovs betydelse som tänkare i den sovjetiska historieskrivningen gjordes i riktning mot förstorande.

I den sovjetiska historieskrivningen uppmärksammas besynnerliga motsägelser avseende historikernas bedömning av Ivan Peresvetov som tänkare i en samtida europeisk kontext, som delvis tycks ha att göra med de nationalistiska tendenserna i det sanktionerade historiografiska narrativet från denna tid, men verkar bottna i den sovjetiska historievetenskapens materialistiska dogm. Denna underliggande ideologiska tendens verkar ha predisponerat den sovjetiska historieforskningen för antaganden om Peresvetovs idéhistoriska kontext som på ett fundamentalt sätt skilde sig från utlandets vetenskapliga konsensus om Rysslands- och Västeuropas skilda idéhistoriska utveckling under renässansen. Enligt det strikt historiematerialistiska synsättet betraktas renässansens humanism inte som en idéhistorisk återupplivning av antikens intellektuella arv, utan som en ”säregen form av borgerlig ideologi” (Zimin, 1958, s. 404), med ursprung i de senmedeltida feodalsamhällenas klassdynamiska förhållanden. På så vis kan Peresvetovs idéer ses som representativa för en ”rysk humanism”, vilken i grund och botten skulle vara samma idéströmning som den västeuropeiska renässanshumanismen – olik enbart i den mån som den har sitt ursprung i de något annorlunda materialistiska förhållandena i den ryska samhällsformationen. Ett sådant perspektiv ignorerar de lärdomshistoriska aspekterna av humanismens uppkomst och spridning och möjliggör på så

sätt ett grupperande av Ivan Peresvetov tillsammans med senmedeltida västeuropeiska humanister, även då Ivan Peresvetov i ingen mån kan bedömas ha deltagit i renässansens återupplivande av den antika världens intellektuella arv.

Det är värt att nämna att denna redogörelse för humanismens klassdynamiska rötter ges först i den senare av de två sovjetiska publikationerna om Ivan Peresvetov (Zimin, red., 1958), medan redan den första publikationen (1956) innehåller vågade och ovederhäftiga påståenden om Peresvetov i kontext av Europas idéhistoria på 1500-talet (se avsnitt 3.1 och 3.3). Till yttermera visso förefaller de yttranden som görs i den tidigare publikationen som mer våghalsiga än de i den senare publikationen, dels i mån av det oblyga språket (*jfr* Peresvetov som en ”lysande företrädare för 1500-talets framstegsvänliga ryska samhällspolitiska tänkande” och ”progressiv humanisttänkare”, samt ”Peresvetovs verk upptar en framstående plats bland verken ur det europeiska politiska tänkandet på 1500-talet”; Zimin, 1956, s. 27) och dels i den mån att dessa påståenden inte underbyggs med någon som helst motivering som hade givit fog åt jämförelserna mellan Peresvetov och andra företrädare för det europeiska politiska tänkandet på 1500-talet – till skillnad från den historiematerialistiska förutsättning för sådana jämförelser som ändå ges i publikationen från 1958. Andra artefakter som skiljer den senare publikationen från den tidigare är Zimins iögonenfallande blidare bemötande av den under Stalintiden förkättrade Pokrovskijs historieforskning (*jfr* Zimin, red., 1958, s. 149–150, 191, 232, 268, 271, 301, 336, 384–385, 462–463, 465) och att Zimin i den senare publikationen på vissa ställen polemiserar med vissa andra historiker om de saker dessa skrivit om Peresvetov i kapitel som ingick i den första publikationen från 1956 under redaktion av *Zimin själv* (se ibid., s. 272).

Allt detta talar för ett skifte i de politiska förutsättningarna för den sovjetiska historieforskningen, som med all sannolikhet har att göra med Chrusjtjovs avstalinisering av den sovjetiska historiografin som bedöms ha börjat kring samma tid. År 1956 – tre år efter Stalins död – kritiserade kommunistpartiets nye generalsekreterare Nikita Chrusjtjov offentligt den så kallade ”Kortfattade kursen” i kommunistpartiets historia (fullständig titel: *Sovjetunionens (bolsjevikiska) kommunistiska partis historia: en kortfattad kurs*, rys. *Istorija Vsesojuznoj Kommunističeskoj Partii (bol'ševikov): kratkij kurs*), som hade varit den officiella läroboken i kommunistpartiets historia under Stalintiden och därmed ett tonsättande verk för den tidens historieskrivning i allmänhet (Avrich, 1960). Denna händelse markerar början på Chrusjtjovs avstalinisering av den sovjetiska historieskrivningen (Thaden, 2003). Chrusjtjovs lättande på det ideologiska förtrycket inom den sovjetiska akademin hann sannolikt inte få någon effekt på framställningen i den första publikationen om Ivan Peresvetov från 1956,

vilken fortfarande bär tydliga spår av stalinismens historiebruk, medan dess inflytande definitivt torde kunna uttydas i den senare av de två frekvent citerade sovjetiska publikationerna om honom.

Hur förhållandet mellan de två publikationerna i de nämnda aspekterna än må vara genomsyras de båda av den strikt historiematerialistiska syn som utgjorde en stark tendens i den professionella historieskrivningen under hela Sovjetunionens historia. Oaktat finns också en stark allmän *historicism* i den sovjetiska historieskrivningen, dvs. en uppfattning om att kulturyttringar är determinerade av historia. Denna tendens är rätt naturlig i historieforskning i allmänhet, även om den enligt vissa bedömningar medvetet kan ha spätts på i Sovjetunionen (Thaden, 2003). Oavsett hur det kan tänkas vara gällande den sovjetiska forskningen om Peresvetov är historicistiska tendenser värda att ha i åtanke vid en diskussion om jämförelser olika politiska tänkare emellan: för ett fullständigt vederläggande av den föregående historieskrivningens misstag i bedömningen av Peresvetov i förhållande till andra tänkare hade det krävts komplementära litteraturvetenskapliga, retoriska och filosofiska (m.m.) analyser och komparationer av de olika tänkarnas verk.

Sett till den sovjetiska historieskrivningens diskussion av ”Berättelsen om Mehmet-sultan” (och därmed det andra ledet i denna studies forskningsfråga) hittas i denna undersökning inga bevis på denna berättelse *i synnerhet* skall ha använts för att motivera de ovederhäftiga yttranden om Peresvetov som generellt sett gjordes i de två publikationerna. Den fokusering som verkar finnas på denna berättelse i den (om än knapphändiga) nutida forskningen om Peresvetov och hans verk är alltså troligen inte en beklaglig konsekvens av den tendentiösa sovjetiska historieskrivningen. I analysen av de uttalanden i den sovjetiska historieforskningen som direkt berör ”Berättelsen om Mehmet-sultan” uppmärksammas därtill några originella observationer om den tilltänkta ordningsföljden av de befintliga texter som innehåller Peresvetovs berättelser och deras trohet till försvunna förlagor, i ljuset av vilka ”Berättelsen om Mehmet-sultan” framträder som mer intresseväckande och betydelsefullt än vad Ržiga dessförinnan hade bedömt. Med tanke på observationernas strikt textologiska och sakliga natur finnes i denna undersökning inga anledningar att på förhand tvivla på deras äkthet, varför det intresse de *eventuellt* har förlänat det efterkommande studiet av Ivan Peresvetovs verk inte borde behöva misstänkliggöras *a priori*. För de flesta uttalanden och i synnerhet mer syntetiska sådana i den sovjetiska historieskrivningen från denna tid gäller däremot motsatt förhållande, då denna i första hand användes som ett politiskt verktyg och inte höll sig till den vetenskapliga praktik medelst vilken ny kunskap egentligen bildas.

Slutligen till den föreliggande undersökningens begränsningar och de förslag på vidare forskning som kan göras här. På grund av det fokus som i denna studie har funnits på att relatera fynd från argumentationsanalysen till deras diskursiva kontext, med anledning av vilket undersökningen har blivit en sorts fallstudie i ideologiska tendenser i sovjetisk historieskrivning, har uppmärksamhet dragits bort från de frågor som de Madariaga (2005) uttrycker kvarstår i studiet av Peresvetov: närmare bestämt en revision av hans personliga och intellektuella kvaliteter, hans inflytande på Ivan IV:s faktiska militära och politiska reformer, samt en bedömning av äktheten i hans författarskap och en revidering av bevisen för hans faktiska existens. Denna studies avgränsningar har medfört att de flesta av dessa frågor fortfarande väntar på att bli besvarade i efterföljande forskning. En annan svaghet som finns i denna studie är att Ržigas publikation från 1911 om de västerländska influenserna i Peresvetovs idéer inte har kunnat tas med i beaktning, på grund av att den inte har varit tillgänglig för vare sig bibliotekslån eller inköp. Då föreliggande studie analyserar uttalanden om Peresvetov och hans oberoende från den utländska idéhistoriska kontexten i vilka de sovjetiska historikerna polemiserar mot denna skrift, samtidigt som slutsatsen om Peresvetovs faktiska oberoende av renässanshumanismen grundas på dylika bedömningar från icke-sovjetiska historiker, hade det varit av vikt att studera även vad Ržiga skrev år 1911 för en mer grundlig granskning av felaktigheterna i den sovjetiska historieskrivningen och bedömningen av Ivan Peresvetov som tänkare i en europeisk kontext. Också detta får således bli en uppgift för mer resursrik framtida forskning. Slutligen (och som tidigare nämnt) har ingen närmare analys tillämpats på innehållet i Peresvetovs faktiska texter, varför inga egentligen definitiva uttalanden kan göras om Ivan Peresvetovs förhållande till andra samtida tänkare sett till deras idéer och föreställningar. För att frågan om Peresvetovs betydelse och inflytelserikedom slutligen skall bli besvarad krävs det sådana innehållsmässiga analyser och komparationer som skall ta hänsyn till konstnärliga och filosofiska aspekter från utanför historievetenskapens domän. Även denna uppgift erläggs därmed kommande studier.

6. Slutsats

Den sovjetiska historieskrivningen om Ivan Peresvetov är starkt märkt av marxist-leninistiska och nationalistiska tendenser, vilka underminerar de sovjetiska uttalandena om Ivan Peresvetov och hans verk i alla frågor som inte är av rent saklig karaktär (såsom datering av olika material eller arkivvetenskapliga observationer). Denna slutsats gäller i synnerhet den första publikationen, som bär tydliga spår av det stalinistiska ideologiska förtryck som rådde under tiden för dess utgåva (1956). Den andra publikationen (1958) är betydligt mer moderat sett till flera av dessa ytliga karaktäristika, vilket kan tänkas vara en reflektion av Chrusjtjov-tidens förhållandevis liberala historiepolitik, även om den likväl innehåller tecken på en mycket dogmatisk historiematerialism (i likhet med övrig sovjetisk historieforskning). Allt som allt är de funna tendenserna i den sovjetiska historieskrivningen om Ivan Peresvetov underminerande till den grad att samtliga uttalanden om denne skriftställare i egenskap av politisk tänkare – i synnerhet i relation till europeiska renässanshumanister – bör bemötas med stor skepsis.

Referenser

Avrich, Paul H. 1960. The Short Course and Soviet Historiography. *Political Science Quarterly, 75*(4), ss. 539–553. Hämtat den 14 oktober 2020. DOI: https://doi.org/10.2307/2145801 (på engelska)

Bodin, Per-Arne. 1993. *Ryssland och Europa: En kulturhistorisk studie*. Stockholm: Natur och kultur.

Bodin, Per-Arne. 2005. *Historien och evigheten: essäer om Ryssland*. Skellefteå: Artos & Norma.

Brandenberger, David. 2002. *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Branderberger, David. 2006. "Politics Projected into the Past: What Precipitated the 1936 Campaign Against M.N. Pokrovsky?" I *Reinterpreting Revolutionary Russia*, Ian D. Thatcher (red.), 202–214. London: Palgrave Macmillan. (på engelska)

Černjaev, Anatolij V. 2019. "Moskovskoj Rusi. Do XVII veka". Intervju av Evgenij Stachovskij. *Ob''ekt22: Filosofija*, Radio Majak, 18 september 2019. Audio, 42:30. Hämtat den 24 maj 2021. URL: https://radiomayak.ru/shows/episode/id/2202707/

de Madariaga, Isabel. 2005. *Ivan the Terrible: First Tsar of Russia*. New Haven: Yale University Press.

Graham, Loren R. 1987. *Science, Philosophy and Human Behavior in the Soviet Union*. New York: Columbia University Press.

Gruber, Yeshayahu. 2015. "Ivan Peresvetov". I *Christian–Muslim Relations: A Bibliographical History,* David Thomas & John Chesworth (Red.), Vol. 7: 278–307. Leiden: Brill.

Halperin, Charles J. 2019. *Ivan the Terrible: Free to Reward & Free to Punish*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.

Hanak, Walter K., och Marios Philippides (red.). 1998. *The Tale of Constantinople by Nestor Iskander, Translated and Annotated by Walter K. Hanak and Marios Philippides*. New Rochelle: Aristide D. Caratzas.

Mazour, Anatole G., och Herman E. Bateman. 1952. "Recent Conflicts in Soviet Historiography." *The Journal of Modern History* 24, no. 1: 56–68. Hämtat den 14 oktober 2020. URL: http://www.jstor.org/stable/1871981

Persson, Gudrun. 2011. *Det sovjetiska arvet*. Stockholm: SNS Förlag.

Philipp, Werner. 1935. “Ivan Peresvetov und seine Schriften zur Erneuerung des Moskauer Reiches”. *Osteuropäische Forschungen, Neue Folge* 20. Köningsberg / Berlin: Ost-Europa-Verlag.

Ržiga, Vjačeslav F. 1908. *I. S. Peresvětov: publicist XVI věka*. Moskva: Izdanìe Imperatorskago Obščestva Istorìi i Drevnostej Rossìjskich pri Moskovskom Universitetě.

Salminen, Johannes. 2005. ”Förskräckligt högt pris för Rysslands enhet”. I *Svenska Dagbladet*, den 23 september 2005. Hämtat den 23 maj 2021.
URL: https://www.svd.se/forskrackligt-hogt-pris-for-rysslands-enhet

Sleeper, Raymond S. (red.). 1983. *A Lexicon of Marxist-Leninist Semantics*. Alexandria, VA: Western Goals.

Thaden, Eduard. 2003. “Marxist Historicism and the Crises of Soviet Historiography.” *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 51, no. 1: 16–34.

Utechin, Sergey V. 1963. *Russian Political Thought: A Concise History*. London: J. M. Dent & Sons Ltd.

Zimin, Aleksandr A. (red.). 1956. *Sočinenija I. Peresvetova*. Moskva / Leningrad: Izdatel'stvo akademii nauk SSSR.

Zimin, Aleksandr A. (red.). 1958. *Ivan Peresvetov i ego sovremenniki*. Moskva: Izdatel'stvo akademii nauk SSSR.